

'Dan moet de mens zijn jolijt hebben'. De SGP en de aanvaarding van het moderne cultuurpatroon

9.1 *Het Deltaplan en het verdwijnen van 'de eenvoud'*

"De gemoedelijkheid, de eenvoud van het leven op het platteland gaat hoe langer hoe minder worden", verzuchtte de Zeeuwse SGP-voorman Kodde in 1959 in 'De Banier'. "Er is streven naar de zogenaamde kulturele dingen, naar sport en spel, naar toneel en film." Koddes geboorteprovincie was zes jaar eerder ten dele door de Watersnoodramp getroffen, en daarna was het Deltaplan gekomen waarvan algemeen een sterke invloed op de zuidwestnederlandse samenleving werd verwacht. Het isolement van dit 'achtergebleven' gebied zou er immers door verdwijnen?¹

De verwachting van een snelle ontwikkeling concentreerde zich met name op Goeree-Overflakkee, Schouwen-Duiveland, Sint-Philipsland, Tholen en Noord-Beveland, waarbij het traditionalisme op het eerstgenoemde eiland in versterkte mate aanwezig werd geacht. Bewoners van Flakkee verwezen voor een 'echt' traditionele samenleving echter op hun beurt naar Tholen.² Over de meest zuiver-agrarische gemeenschap van het eiland Tholen, Poortvliet, verscheen in 1958 een sociologische studie die de ontwikkeling ter plaatse beschreef als een langzaam intreden in het 'moderne cultuurpatroon'. Door het wegtrekken van veel jongeren en een geringe doorstroming van de bevolking bleef het oude patroon er relatief lang bestaan. De voortdurende winst die de Staatkundig Gereformeerden bij de Poortvlietse raadsverkiezingen in de jaren zestig boekten vond hierin wellicht haar diepste oorzaak.

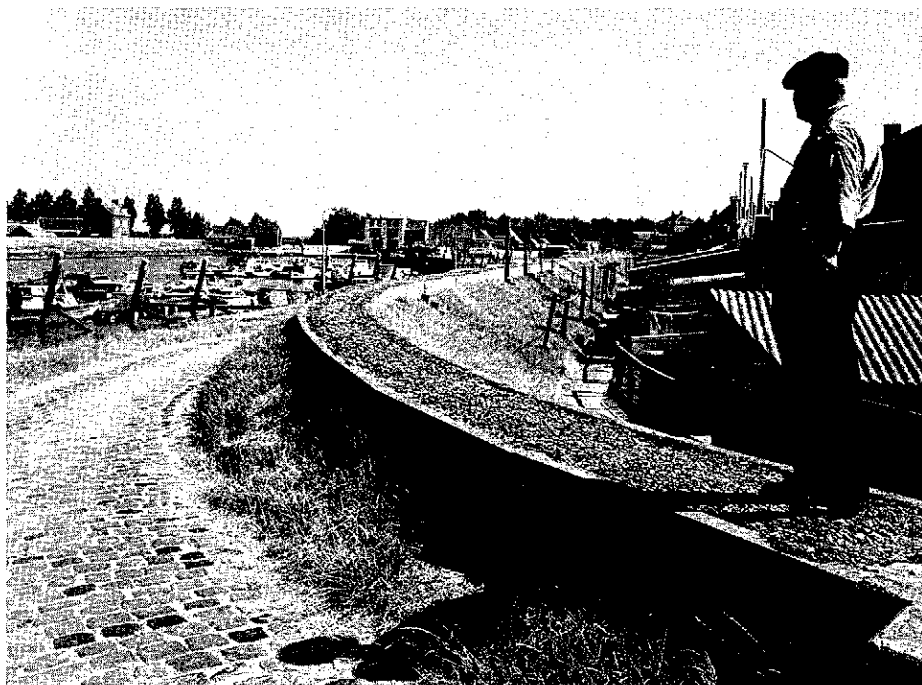
Voor zover de 'maatschappelijke dynamiek' niet aan Poortvliet voorbijging, merkte de bevolking dat vooral aan het maatschappelijk werk dat in de plaats van de burenhulp kwam, aan een toename van (andere) overheidstaken en van het aantal (ook weer door de overheid gesteunde) verenigingen.³ De door de SGP zo hoog gehouden 'verantwoordelijkheid op het laagste niveau' werd hier dus ondermijnd. Omdat feitelijk nog twee cultuurpatronen naast elkaar bestonden lagen hetzij botsingen tussen delen van de bevolking, hetzij discrepanties tussen denken en doen voor de hand. Zo meenden de sociologen te constateren dat de vrijetijdsbesteding op het eiland Tholen vaak nog op de oude, agrarische leefwijze afgestemd was. Over Goeree-Overflakkee berichtten andere sociologen dat voor de inwoners de veranderingen zich bij uitstek voltrokken op de gebieden van het werk (de sterk toegenomen pendelarbeid), het toerisme en het gedrag van de jeugd.⁴

Ten tijde van de eerste aanzetten tot het Deltaplan waren de meningen over het traditionele cultuurpatroon, en dus over het veranderingsproces, sterk verdeeld. Het was voor of tegen. Ouderwets of modern zijn is immers, aldus de agrarisch socioloog Bergsma, een zaak "van een totale levenshouding en levenswijze die - in meer of mindere mate - in alle aspecten van de persoonlijkheid tot uiting komen. Hierdoor worden nieuwe cultuurelementen niet geïsoleerd maar in onderlinge samenhang met andere geaccepteerd."⁵

Wie positief stond tegenover het moderne cultuurpatroon, zoals de sociologen uit de periode direct na 1953, had de neiging de betreffende eilanden in het Deltagebied als des te traditioneler af te schilderen. De sociologen beklemtoonden het isolement, de generatiekloof of

26. De dreigende prediking van de Oud-Gereformeerde predikant L. Gebraad was in 1968 voor onafhankelijk raadslid Nehemia Klippel te Stavenisse mede de aanleiding om zijn steun niet te verlenen aan de aanleg van een sportveld. Omdat Klippel eerder wel steun had toegezegd, was de raadsminoriteit (PvdA en CHU) verontwaardigd. Ook in zijn eerdere standplaats Sint-Philipsland had Ds. Gebraad vanaf de preekstoel de gemeente-politiek beïnvloed.

27. Tussen de Stavenisser bevolking en de recreanten die vanaf de jaren zestig het dorp bezochten, voor het merendeel als gebruikers van de jachthaven of als hengelaars en andere dag-recreanten aan de Oosterscheludedijken, gaapte een brede kloof. Havendijk, 1967.

de geringe culturele ontwikkeling, zoals een Memorie van Toelichting van de overheid (uit 1949) over Flakkee vooral gebrekkig onderwijs, tekortschietende infrastructurele voorzieningen en weinig belangstelling voor sport benadrukt had.⁶

De SGP daarentegen wees deze kenschets in felle bewoordingen af. "Er is een streven dat het vasthouden van de zeden, een leven naar Gods inzettingen als 'achterlijk' nu maar wil veranderen," schreef Kodde. "Genieten moet het platteland, ook Zeeland, van de geneugten die het 'eten en drinken want morgen sterven wij', geeft." Zou de zogenaamde cultuur die gepropageerd werd niet alle godsdienstige gevoelens wegnemen? Wees de Memorie van Toelichting er niet op dat men de richting op wilde van de sportvergoding? Was hier niet de algemene lage achting van de stedeling voor de plattelander aan het woord? Voor Kodde was de ontwikkeling in drie woorden samen te vatten: 'we gaan achteruit'.⁷

In Koddés visie paste dan ook allerminst een negatieve inschatting van de oude samenlevingsvorm. Op het platteland werd relatief veel tijd in het productieproces gestoken, een van de redenen waarom men inderdaad niet aan zo veel zaken toekwam als de stedeling, schreef hij in 'De Banier'. Maar 'algemene ontwikkeling' kon men volgens de SGP-voorman gemiddeld meer bij een plattelander dan bij een stedeling aantreffen. Te lande was immers nog veel minder specialisatie opgetreden dan in de stad, en er was ook minder hulp voorhanden in de directe omgeving zodat men wel van meer markten thuis moest zijn. "Of is kennis van sport en spel, van bioscoop en dans, algemene ontwikkeling?" Bovendien, liep men in zogenaamde achterlijke gebieden als Flakkee niet juist voorop op het gebied van landbouwmethodes?⁸

Ook onder de Flakkeese bevolking werd het gegeven van de economische vooruitstrevendheid aangevoerd om een achterlopen van hun eiland van de hand te kunnen wijzen. De veranderingen die het Deltaplan volgens de sociologen met zich mee zou brengen, zouden volgens bepaalde zegslieden op het eiland -waarschijnlijk behorend tot de traditionele (boeren)elite - al eerder gerealiseerd zijn. In 1961 constateerden Kraemer en De Tombe dat beide visies op onwaarheid berustten. Het was wel zo, dat een modernere samenleving zich op Flakkee en ook op Schouwen-Duiveland vooral sinds 1945 was gaan ontwikkelen.⁹

Als er in de Delta pas na de Watersnoodramp gebieden opengebroken werden dan gold dat misschien voor Noord-Beveland en Tholen, maar ook op die eilanden was de overgang al voorbereid door de vele veranderingen in de jaren veertig.¹⁰

Nu had de SGP op deze eilanden weinig bindingen met de economische elite, en de SGP-ers beoordeelden de nieuwe ontwikkelingen niet op hun economisch nut, maar voornamelijk op hun effecten op het cultuurpatroon. Kodde verwachtte een 'uitleven', een zedelijk verval na een afbreken van het leven naar Gods inzettingen en het verdwijnen van godsdienstige gevoelens. Verschillende malen uitte hij ook zijn vrees dat Zeeland ondergeschikt zou worden gemaakt aan de Randstad Holland c.q. aan de recreatiebehoeften van Rotterdam. Het gelijkstellen van 'stads' met 'goddeloos' door mensen die het moderne cultuurpatroon op zich af zagen komen, was in bevindelijk gereformeerde kring niet ongewoon.¹¹ Een vergelijkbare beschouwing wijdde het Gelderse SGP-Statelid Doeleman in 1959 bij voorbeeld aan het in die provincie aan de orde zijnde 'agrarisch welzijnsplan'. Doeleman was bang voor daar uit voortvloeiende 'verwereldlijking' van de plattelandsbevolking. Koddés collega-burgemeester Adelaar noemde nog een ander gevaar: voor hem was het Deltaplan de brenger van recreatie op grote schaal en dus van zondagsontheyliging. Later werd aan industrialisatie ook de vrees voor continu-arbeid gekoppeld, die eveneens de zondagsrust zou bedreigen.¹²

Voor Kodde gold ook nog een andersoortig argument: "De zelfstandigheid der provincie

zal verloren gaan." Van industrialisatie vreesde hij een verder dalende waardering voor de landbouwende bevolking in het gewest, al meende ook hij dat aan de noodzaak er van niet te ontkomen was. Hier was een vertegenwoordiger bij uitstek van de oudere generatie en van de boerenstand aan het woord. De bestuurder Kodde durfde echter het Deltaplan om zijn gevolgen op 'geestelijk' gebied alléén niet afwijzen: "Zeeland heeft verandering nodig. De steeds doorgaande en dreigende ontvolking bewijst dat."¹³

De noodzaak van industrialisatie werd in Zeeuwse SGP-kringen overigens vrij algemeen aangevoeld, zoals in heel Zeeland in de jaren zestig positief gedacht werd over het aantrekken van industrie ten bate van de werkgelegenheid. Een gelijksoortige situatie op economisch gebied zorgde er bij voorbeeld ook voor dat het strikt-getuigend ingestelde Gelderse Statenlid Van Dulst in 1965 kon pleiten voor ontsluiting van de gelsoleerde Bommerwaard. Van heel andere aard was de beschouwing die SGP-er D. Kaljouw uit het Walcherse Souburg in 1963 aan het Deltaplan wijdde. Hij meende dat de voordelen groter zouden zijn dan de nadelen. De te verwachten verstedelijking van het platteland hoefde immers niet negatief uit te pakken: "Als de godsdienst geen lege vorm of traditie is, behoeft hieromtrent geen vrees gekoesterd te worden." Ook Kaljouw was echter beducht voor de problemen die uit massarecreatie konden voortvloeien.¹⁴

De SGP zag zich dus in een verdedigende positie gedrongen. De nieuwe ontwikkelingen als zodanig moesten niet bestreden worden, maar wel een deel van de er uit voortvloeiende gevolgen. Gods geboden moesten gehandhaafd en het specifieke van Zeeland behouden worden. Speciaal op het gebied van de 'cultuur' - in de zin als de moderne levenswijze dat begrip opvatte - was voorzichtigheid geboden, meende Kodde. Hier zag hij een taak weggelegd voor 'de leidinggevendenden' in de provincie, terwijl zijn collega Doeleman (Gelderland) als zijn mening gaf dat 'het bepalen van de juiste koers' het best aan de plattelandsbevolking overgelaten kon worden. Kodde had, als lid van de 'Contactcommissie Deltaplan', persoonlijk nog enige invloed op de gang van zaken. Het Deltaplan en de uitwerking er van vielen echter buiten de werkingssfeer van Provinciale Staten, en dat gold ook voor bepaalde ontwikkelingen in de richting van het moderne cultuurpatroon. Met name op het zo omstreden punt van 'de cultuur' was een steeds grotere taak weggelegd voor de burgerlijke gemeente en de Zeeuwse vereniging van SGP-gemeenteraadsleden worstelde al in de jaren vijftig heftig met het probleem van de besteding van de toegenomen vrije tijd.¹⁵

Dat de lagere overheid een voorname rol speelde in het vorm geven aan het moderne cultuurpatroon wordt ook wel met het begrip 'cultuurgemeente' aangeduid. Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde zich in Nederland het idee dat gemeenten een opvoedende en culturele taak op zich moesten nemen. De eerste behelsde een 'opvoeden' van de inwoners tot burgers van een democratische cultuur, de vorming van de jeugd en het aanpakken van het 'probleem' van de steeds uitdijende vrije tijd. Met de tweede taak werd bedoeld het in contact brengen van de burgers "met alle vormen van cultuur". "Gemeenten concentreren zich op terreinen als zorg, sport, recreatie, educatie en cultuur"¹⁶ Een deel van de strijd van de SGP voor het behoud van het traditionele leefpatroon zou dus op het niveau van de gemeentepolitiek uitgevochten moeten worden.

Op Goerec-Overflakke, aldus Kraemer en De Tombe, ontpopte de SGP zich in de loop van de jaren vijftig meer en meer als de verdedigster bij uitstek van het traditionele cultuurpatroon. De Flakkeese situatie was volgens de sociologen een extreme vorm van een overal in Nederland voorkomend verschijnsel: secularisatie waarbij dat deel van de bevolking de kerk trouw bleef dat zich door het moderne cultuurpatroon bedreigd voelde. Door haar neiging tot isolément vervreemde deze overgebleven kern anderen des te sneller van de

kerk: een 'kringloop van oorzaak en gevolg'. Op Flakkee betekende dit dat de boerenelite, een toenemend aantal arbeiders en nieuwkomers enerzijds, en de kleine boeren, landarbeiders, bescheiden ambachtslieden en neringdoenden (de groepen achter de SGP) anderzijds hoe langer hoe meer langs elkaar heen begonnen te leven "in hun historische wording, in hun sociale samenstelling, in hun psychisch élan (en) in hun economisch belang." Daarbij vertegenwoordigde de eerste groep steeds meer de on(t)kerkelijk(t)en en de jongere generatie, de tweede groep steeds meer de kerkelijken en de oudere generatie.¹⁷

Het 'traditionele Flakkeese levensgevoel' dat de plaatselijke samenleving als maatgevend beschouwde, werd gedragen door de groepen die zich de kern van die samenleving vonden. In de oude situatie, die volgens de sociologen rond 1960 in essentie tot de verleden tijd behoorde, hadden de 'kleine luiden' ook inderdaad een centrale rol vervuld. De sociologen die Poortvliet bestudeerden constateerden dat daar nog in de jaren vijftig onder de kleine boeren huwelijken met partners uit alle andere groepen in het dorp voorkwamen. Men trouwde zowel met de middenstand, met wie men zich op gelijke hoogte voelde staan, als met grote boeren en arbeiders, respectievelijk de heersende en de 'onderste' stand.¹⁸

Degenen die het 'oude' Flakkee vertegenwoordigden zetten zich des te meer af tegen het moderne cultuurpatroon omdat zij dit als steeds nabijer ervoeren. De technische en economische mogelijkheden er van accepteerden zij, op sociaal, cultureel, kerkelijk en politiek gebied wezen zij het af. In Nederland was het vrij algemeen dat 'cultureel conservatisme' door een andere groep gedragen werd dan conservatisme op economisch gebied. Het eerste was vooral aan te treffen bij kerkelijke en lager opgeleide mensen, zo toonden onderzoekingen aan, terwijl dezen op economisch gebied wel progressieve ideeën konden koesteren.¹⁹ De vele zwevende kiezers op het eiland Tholen die voor de gemeenteraden de SGP, een behoudende ARP, CHU of plaatselijke lijst steunden, en die bij de Kamerverkiezingen steeds meer op de PvdA gingen stemmen, zijn waarschijnlijk vertegenwoordigers van deze categorie.

De 'kleine luiden' op Flakkee slaagden er meer en meer in functies in de kerkeraden te veroveren toen de boerenelite minder belangstelling voor kerkelijke zaken aan de dag begon te leggen. De boeren hadden de Hervormde Kerk - Flakkee had weinig 'gescheiden kerken' - sinds de vorige eeuw beheerst en er liberale predikanten beroepen. Onder druk van evangelisaties van de Gereformeerde Bond rond 1910 waren er echter zwaardere predikanten beroepen. Vervolgens hadden de grote boeren zich in het midden van de twintigste eeuw van hun leidende posities teruggetrokken. Hun interesses waren door de sociaal-economische ontwikkelingen deels enger - bij het eigen bedrijf - en deels wijder komen te liggen dan de plaatselijke samenleving die vanuit de kerkeraad zo goed te controleren was.²⁰ De Hervormde kerkeraden waren hier dus nog niet lang in handen van SGP-ers. De samenstelling van deze colleges was de laatste tientallen jaren nog gemengd geweest. Daaruit zou de hypothese afgeleid kunnen worden dat SGP-ers uit de Hervormde Kerk eerder tot compromissen bereid waren in het bestuur van de burgerlijke gemeente dan SGP-ers uit (Oud-)Gereformeerde Gemeenten in vergelijkbare dorpen. Met gebrek aan eenstemmigheid waren de laatsten veel minder vertrouwd.²¹

De bevindelijk gereformeerden die recent in de Hervormde Kerk (en ook in de raadsverkiezingen door winst van de SGP) hun positie versterkt hadden, waren in de traditionele samenleving dus feitelijk slechts als 'onderstroom' van de bevolking aanwezig geweest. Dit gegeven leidde Kraemer en De Tombe er toe om de scheiding der geesten die zij constateerden als een 'ontmaskering' te betitelen. Pas nu het traditionele cultuurpatroon op de proef gesteld werd, kon duidelijk worden wie er echt achter stonden en wie niet. In de situatie van voor 1945 werden bepaalde levensbeschouwelijke tegenstellin-

gen dus verhuld of gemaskeerd.²²

In het zeer traditionele Poortvliet bleek dat in de jaren vijftig nog steeds zo te zijn. Turksma en De Klerk constateerden het bestaan van een 'neutrale sector' in de dorpsamenleving waar de politiek buiten werd gelaten: een aantal 'organisaties, diensten, instellingen en verenigingen' die zich op het algemeen belang richtten. Sociale, politieke of godsdienstige scheidslijnen in het dorp lieten deze neutrale sector ongemoeid. Over een deel van deze sector, bij voorbeeld de sport- en muziekverenigingen, was op levensbeschouwelijke grondslag immers wel discussie mogelijk. In de traditionele situatie werd die discussie niet aangegaan, maar beperkten de dragers van de bevindelijke traditie zich tot afzijdigheid. Door geen lid te worden van deze verenigingen bepaalden zij wel hun houding - maar verhuld.²³ Bij een verder opdringen van het moderne cultuurpatroon waren conflicten rondom dit type verenigingen te verwachten. Met name wanneer zij tot subsidie-aanvragen overgingen werd de plaatselijke SGP-fractie daar bij betrokken.

Behalve de studies over Flakkee en Poortvliet verschenen nog studies over het moderniseringsproces van plattelandsgebieden met een deels bevindelijk gereformeerde bevolking van de hand van Bergsma en Verrips. Bergsma bestudeerde de Dokkumer Wouden in de jaren rond 1960, Verrips het Alblasserwaardse Ottoland in de twintigste eeuw. In de Dokkumer wouden had een deel van de bevolking het moderne cultuurpatroon in vele opzichten aanvaard, maar een beperkte groep - met name SGP-stemmers uit de Christelijke Gereformeerde Kerken en de Gereformeerde Bond- bleek te denken en te handelen "alsof de tijd min of meer heeft stilgestaan." De meesten van hen waren boer. Traditionalisme was in hun ideeënwereld zo belangrijk, dat Bergsma zich afvroeg of het hen niet méér samenbond dan hun bevindelijkheid. In sommige zaken veranderden zij wel, maar waar het ging om cultuuruitingen van 'de moderne westerse samenleving' hielden zij bewust de boot af.²⁴

In deze behoudendheid speelde een mentaliteitsverschil tussen grote en kleine boeren een beduidende rol. De mentaliteit van een kleine boer, aldus Bergsma, komt dicht bij die van een 'ouderwetse hard werkende arbeider', en uit die categorie was hij vaak ook voortgekomen. De kleine boer had minder initiatief dan een grote, en zag zijn bedrijf vooral als een mogelijkheid om een zelfstandig bestaan te leiden. De landarbeider uit de naoorlogse periode daarentegen, werd gedwongen in een steeds wijdere omgeving naar werk te gaan zoeken, waardoor hij open kwam te staan voor nieuwe ontwikkelingen.²⁵

Bergsma, die onderzoek deed naar behoudendheid op kerkelijk en op algemeen cultureel-economisch terrein, concludeerde op grond van interview-gegevens dat naast 'bedrijfs-grootte' de 'dorpskerkinvloed' de belangrijkste remmende factor was voor de aanvaarding van het moderne cultuurpatroon. Het behoren tot een bepaalde kerkelijke gemeente beïnvloedde deze keuze dus sterk, terwijl het behoren tot deze of gene dorpsgemeenschap totaal niet van belang bleek te zijn. Niet in alle dorpen kwamen echter de zelfde kerkgenootschappen voor. In de meest afgelegen dorpen waren bij voorbeeld meer Bonders en Christelijke Gereformeerden. De socioloog concludeerde dan ook dat de kerkelijke gemeenten waarschijnlijk "een belangrijk deel van de oudtijds bestaande verschillen in veranderingsgezindheid tussen de regionale cultuurpatronen in de Dokkumer Wouden hebben geabsorbeerd." In de tijd dat het gebied uit zijn isolement verlost werd, in de eerste helft van de twintigste eeuw, hadden de meest afgelegen gemeenschappen dus gereageerd door het aannemen van een bepaalde kerkelijke 'kleur'.²⁶

Sindsdien hadden deze gemeenschappen in de pas gelopen met de ook op nationaal niveau in Gereformeerde Bond en Christelijke Gereformeerde Kerk ten toon gespreide weerzin tegen veranderingen op kerkelijk gebied. Aan dit traditionalisme op kerkelijk gebied

kende Bergsma nog een extra behoudende werking toe. Juist doordat in beide verbanden de nadruk op de centrale organisatie gering was, ontleenden de Christelijke Gereformeerde en Bondsgemeenten in de Dokkumer Wouden hun identiteit vooral aan de plaatselijke situatie, waarin behoudendheid zo belangrijk was. Kerkelijk traditionalisme en het traditionele leefpatroon waren zodanig aan elkaar gekoppeld dat het laatste "gemakkelijk het streng verbindende karakter van een door God gewilde orde" kon krijgen.²⁷

Ook in Ottoland, aldus de cultureel-antropoloog Verrips, hadden de mensen hun 'godsdienstig model van en voor de wereld' op een verschillende manier en in een ongelijk tempo bijgesteld. In tegenstelling tot de sociologen die over Flakkee, Poortvliet of de Dokkumer Wouden schreven, sprak Verrips in dit verband niet zozeer over beroepsgroepen, isolement of bedrijfsgrootte. Van invloed op de aanvaarding van het moderne cultuurpatroon waren volgens hem

"de aard van de figuratie die mensen in een dorp met elkaar vormen, de relatie tussen die figuratie en het wijder maatschappelijk verband en de voortdurende wijziging daarin als gevolg van economische en politieke ontwikkelingen."

In feite groepeerde Verrips zo op een andere wijze de zelfde factoren die in de drie andere onderzoeken genoemd werden. De vier studies stemmen ook hierin overeen dat zij aan de historische factor - de voorgeschiedenis van de plaatselijke samenleving - een grote rol toedichten bij de vorming van de factoren die afwijzing van het moderne cultuurpatroon konden bevorderen. Als autonome factoren noemde Verrips vervolgens nog het kennisniveau van de betrokkenen, en 'de aard van hun geloofsopvattingen'. Hadden die vooral betrekking op "hun relatie met een onveranderlijke transcendente realiteit en minder (...) op de veranderlijke wereld waarin zij leven" dan zouden zij dat cultuurpatroon maar langzaam aanvaarden.²⁸

Dat in de Staatkundig Gereformeerde Partij het uitsluitend gericht zijn op de verheerlijking van God in de groep der uitverkoren gelovigen voorkwam (naast de betrokkenheid op de Nederlandse samenleving) hebben we in hoofdstuk zes gezien. Deze verschillen binnen de SGP waren grotendeels terug te voeren op de uitleg van het begrip 'algemene genade', waarin de betrokkenheid op 'de samenleving' haar meest directe uitdrukking vond.

Onder de SGP-vertegenwoordigers in de twintig Zeeuwse gemeenten uit onze steekproef die we in de volgende paragrafen aan het woord zullen laten, waren slechts enkelen afkomstig uit het kerkverband dat zich beslist negatief over de algemene genade uitgesproken had, de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. De meesten behoorden tot de Gereformeerde Gemeenten, waar de negatieve formulering slechts officieus beleden werd. In de Gereformeerde Bond was er nooit een negatieve uitspraak over gedaan, maar sommige van de Bondsgemeenten op Tholen bewogen zich in de richting van 'het Gekrookte Riet' met een aan de Gereformeerde Gemeenten in Nederland verwante theologie. In Zeeland kon de Staatkundig Gereformeerde Partij op plaatselijk niveau echter bogen op een sterke bestuurlijke traditie, met name vanaf de jaren zestig. In hoeverre het moderne cultuurpatroon door de SGP-vertegenwoordigers in de Delta aanvaard werd bekijken we nu achtereenvolgens aan de hand van de onderwerpen cultuur, sport, toerisme en maatschappelijk werk.

9.2 De subsidiëring van cultuur

Het beleid van de overheid is er heden ten dage op gericht, aldus Kodde in 1955, om het volk louter aardse welvaart, rust en vrede te verschaffen, allerlei aardse geneugten. Inderdaad was de overheid 'ten duurste verplicht' de welvaart te bevorderen, maar de SGP had bezwaren tegen de richting die dit beleid nam. Vijftien jaar later, toen 'welzijn' inmid-

dels als algemeen beleidsdoel haar plaats naast 'welvaart' had ingenomen, maakte Abma een zelfde soort voorbehoud:

"We zouden het op prijs stellen, indien aan het welzijn ook een geestelijke inhoud werd gegeven, en het niet alleen zou gaan om een uiterste tegemoetkoming aan alles wat de mens bevredigt in zijn behoefte aan lust en materiële zaken."²⁹

Nu viel 'cultuur' niet direkt onder de verdenking tot de materiële zaken te behoren, maar met betrekking tot 'lust' lag dat wat anders. Hoe moest een goed SGP-er bij voorbeeld de categorie 'publiek vermaak' inschatten?

In de grondregels voor **subsidieverlening** in het SGP-gemeenteprogram werden alle subsidies die aan 'publiek vermaak' ten goede zouden komen, afgewezen. Slechts "tot het bereiken van enig doel van publiek nut" was steun van gemeentewege geoorloofd. Subsidie moest ook werkelijk subsidie blijven, dus nooit meer worden dan aanvulling op het particulier initiatief. Een vierde voorwaarde stelde de beperking dat zaken die andere beginselen - zoals de zondagsrust - in gevaar brachten niet gesteund mochten worden.

In eerste instantie, zo preciseerde Kodde nog eens in 'De Banier' van 1950, zouden degenen die van een instelling profiteerden, deze ook financieel draaiende moeten houden. Twintig jaar later was de subsidiestroom, met name op cultureel gebied, zo toegenomen dat Abma een ander motief aan het zelfde pleidooi voor 'zelfwerkzaamheid' kon toevoegen. De burgers zouden bij een gematigder subsidiepolitiek minder belasting hoeven opbrengen, zodat ze meer geld over hadden om zelf initiatieven te nemen.

"Daarmee geeft men hun een middel in de hand, een zwaarwegende en zwaarklin-kende stem om het beleid in de sectoren van CRM te bepalen. Ik vrees dat wij anders te veel koersen in de richting van een bevoogdende verzorgingsstaat."³⁰

Aan het toepassen van de algemene richtlijnen uit het program in de praktijk hadden de vertegenwoordigers van de SGP echter een zware dobber. Zo wierp de latere voorzitter van de Statenkring Walcheren, J. de Visser, al in 1955 op dat het taboe op subsidies aan 'publiek vermaak' moeilijk houdbaar was. Steun aan een plaatselijke muziekvereniging zou dan verboden zijn, maar daar kon De Visser zich niet in vinden. Met de koers van de partij was dat niet in tegenspraak. Al in 1950 had Kodde in 'De Banier' als zijn mening ten beste gegeven dat het program slechts richtlijnen kende, en men geen specifieke adviezen van de partij mocht verwachten. De omstandigheden konden in de ene gemeente wel eens anders zijn dan in de andere.³¹

Met de wijziging van de Zegelwet in 1954, die het verplichte plakken van een zegel op een subsidie-aanvraag afschafte, nam de hoeveelheid aanvragen van subsidie sterk toe. Vele SGP-vertegenwoordigers slaakten verzuchtingen over het toenemend aantal moeilijke beslissingen waarvoor ze kwamen te staan. Kodde maande in de Zeeuwse Provinciale Vereniging van de SGP tot grote voorzichtigheid. "Hetgeen, dat uitzondering zou moeten zijn, wordt regel." Met name aan "allerlei uitingen van 'cultuur'", zo specificeerde hij in 'De Banier', moesten geen subsidies verleend worden. Tot leidraad kon bij voorbeeld de vraag dienen of de doelstelling van een aanvragende instantie strookte met 'de ere Gods'. Was dat wel het geval, dan was subsidie geen probleem. Als voorbeeld noemde hij kunst, die positief gewaardeerd moest worden wanneer ze bij de bouw van kerken aangewend werd.³²

Wat het financiële aspect betreft, het 'steunen en leunen' op gemeenschapsgeld zoals hij het uitdrukte, had Kodde ook zo zijn bedenkingen tegen een al te actief subsidiebeleid. Het was nog heel wat anders of de overheid beginnende ondernemers op weg hielp, zo zei hij in de Provinciale Staten, dan wel allerlei subsidies uitdeelde. Wat de gemeenten betreft, aldus de SGP-voorman in 'De Banier', moest men met de plaatselijke omstandigheden rekening houden. In 1964 pleitte hij in de Zeeuwse Statenzaal voor het invoeren van vaste regels voor subsidieverlening, zodat de toekenning van gelden niet langer afhankelijk zou

zijn van de afzonderlijke aanvragen. Op deze suggestie werd echter niet ingegaan.³³

Ten opzichte van **cultuur in het algemeen** was de stellingname van Kodde en van de SGP-top sterk negatief. Niet alleen hoorde 'het culturele domein' niet tot het 'verzorgingsgebied' van de gemeentelijke overheid, tegen 'cultuur' waren ook andere dan formele of financiële bezwaren in te brengen. De uit de zondeval voortgekomen verwijdering van God, door de niet-gelovige als 'ledigheid' aangevoeld, was in feite volgens Kodde de diepste oorzaak van de algemene hang naar brood en spelen. "Dan moet de mens zijn jolijt hebben. Dan moet er iets zijn dat de zinnen vervult." 'Cultuur' nam in deze visie in feite de plaats in die kerk en geloofsleven zouden moeten vervullen.³⁴

Een nog negatiever standpunt ten opzichte van de cultuur in het algemeen kwam voor aan de rand van de Staatkundig Gereformeerde Partij. Deze stellingname neigde er naar het niet deelnemen aan de cultuur tot een kenmerk van ware gelovigen te verheffen. De onthouding van de cultuur is "in haar diepste wezen een geloofsbeslissing", schreef P. Kuijt in zijn wijdverbreide brochure-reeks 'Koop de waarheid en verkoop ze niet'. "Ons hele leven is een zaak van moeten" vond de Driestar-directeur: "Ook daar op het tenniseveld, in de kunst, overal waar we in het leven komen te staan en te gaan, staan we voor het gebod, dat de Heere ten leven gaf."³⁵ De mens staat onder de tien geboden, zo redeneerde Kuijt, en daarin komt de cultuur niet voor. Voor de onbekeerden in de eigen kerken geldt de plicht om deze geboden te houden juist terwille van de eventuele aanzet die er in kan liggen voor bekering. De gelovigen op hun beurt hebben "te leven als de 'schaepkens Christi'" temidden van de haar ondergang naderende westerse cultuur.³⁶

De notie van het voor honderd procent bepaald zijn van het mens-zijn door het geestelijk leven - Kuijts interpretatie van de algemene genade volgde blijkbaar die van Kersten en Steenblok uit 1945 op de voet³⁷ - werd ook gedeeld door de oppositieleider binnen de SGP in 1969, E. de Groot. Alle instellingen die niet de verheerlijking van God ten doel hadden, waren volgens hem ongewenst. Alle vermaak was zondig:

"De mens heeft zijn lichaam niet gekregen om zijn lusten te dienen. In hun vrije tijd kunnen de mensen lezen. Het hoeven heus niet alleen prekenboekjes te zijn."³⁸

De Groot behoorde tot de categorie tegenstanders van cultuursubsidies waar SGP-er Vlasblom het in de Zuidhollandse Staten voor opnam: "Hun boekenkast is vaak meer gevuld dan die van de mensen, die hen veroordelen." Vlasblom gaf daar mee aan dat de SGP-visie op 'cultuur' niet door bekrompenheid ingegeven was. Zelf zei Vlasblom niet tegen cultuur te zijn, als die maar tot de eer van God zou leiden.³⁹

Een andere invalshoek had de kiesvereniging Velsen die het betreurde dat met het opkomen tegen de verwording van de kunst in de SGP alleen negatieve uitspraken over cultuur gedaan werden. In 1965 pleitte Velsen dan ook voor opname van een cultuurparagraaf in het beginselprogramma, waarin de overheid opgeroepen werd te streven naar bevordering van een positief-christelijke cultuur. Het partijbestuur wees het voorstel af. Tegen cultuur die in overeenstemming was met de Bijbel - kunst, letteren en onderwijs - had de partij zich immers nooit verzet, motiveerde men.⁴⁰

Nu werd de term 'positief-christelijke cultuur' met name in de Gereformeerde Kerken gebruikt, en daar was naar de mening van de SGP de kunst in de jaren zestig juist begonnen te ontaarden. Door de NCRV opgevoerde toneelstukken getuigden daar van. Kuijt had er het volgende over geschreven: "Onder een christelijke dekmantel wordt de natuur, zoals deze door het Humanisme bewerkt is en nadien totaal is verworden, binnengehaald."⁴¹

Later zou Abma, zonder de term 'positief-christelijk' te gebruiken, op zijn eigen wijze - directe ontlening aan de Bijbel - een definitie van cultuur ten beste geven:

"De primaire norm voor elk beleid, maar inzonderheid ook voor het cultuurbeleid lezen we in het achtste vers van Filippenzen 4: 'Voorts, broeders, al wat waarachtig is, al wat eerlijk is, al wat rechtvaardig is, al wat rein is, al wat liefelijk is, al wat wel luidt, zo er enige deugd is en zo er enige lof is, bedenkt dat.'"

Wat de kunst betreft stond het 'al wat wel luidt' centraal voor Abma. Hij zag er de 'cultuuropdracht van de christen' in, die uiteraard ter ere van God uitgeoefend werd.⁴² De voorwaarde dat de cultuur niet met Gods geboden mag strijden bleef ook voor Abma het meest bepalend voor het SGP-cultuurbeleid. Zo stemde hij bij de CRM-begrotingen van 1970 en 1971 uit naam van de Kamerfractie tegen posten voor radio- en t.v.-beleid en bioscopen, subsidies aan instellingen en manifestaties op het gebied van de muziek, de danskunst en de muziek-dramatische kunst, toneel en letteren, het Holland-festival en 'andere kunsten'.⁴³

Toch was een zekere verschuiving opgetreden ten opzichte van het begin van de jaren zestig. In 1963 had Mieras, wanneer hij tegen gelijksoortige cultuurposten stemde, nog het argument gebruikt dat al deze dingen 'nutteloos' waren. Het standpunt van de Oud-Gereformeerde predikant bevond zich dus nabij dat van Kodde en Kuijt. Zelfs subsidie aan 'koorzang' werd door hem op die grond afgewezen. Voor Kodde en waarschijnlijk ook voor Mieras betekende het nutteloosheids-argument vooral dat zij vonden dat de overheid er geen nut van had en er dus niet financieel aan behoefde bij te dragen.⁴⁴

Het onderdeel van de cultuur waarvoor zelfs E. de Groot waardering had, de **lectuur**, kwam in de lagere overheidsorganen aan de orde wanneer gestemd moest worden over subsidiëring van provinciale of gemeentelijke bibliotheken. De aard van de daar aangeboden lectuur kon natuurlijk een reden zijn om tegen te stemmen. Zedeloze of kwetsende uitdrukkingen en vloeken in bij voorbeeld romans streden immers met respectievelijk het zevende (uitlokken van oneerbare begeerten) en het tweede (het ijdel gebruik van Gods Naam) gebod. In de vijf provincies waar de SGP in de Staten vertegenwoordigd was trokken de fracties met betrekking tot deze materie echter niet altijd één lijn.

Zo stemde de Gelderse fractie sinds het aantreden van C. Middelkoop als fractieleider in 1958 elf jaar lang tegen de subsidie op 'lectuurvoorziening'. Deze voorziening zou de jeugd afhouden van het onderzoek van de Bijbel. In de Zuidhollandse Staten stemde Vlasblom slechts in 1955 en '56 tegen 'lectuurvoorziening op het platteland' - later stemde hij steeds voor. In Zeeland kwam een tegenstem één keer voor, in 1953. De fractie liet er weten aan bibliotheken van particuliere verenigingen verre de voorkeur te geven boven openbare leeszalen. In Overijssel stemde de SGP om die reden in 1949 en '50 tegen subsidie aan de laatste. Zij vond dat die categorie bibliotheken voorgetrokken werd. Later stemde men in Overijssel steeds vóór. Toen werden inmiddels ook particuliere bibliotheken gesteund.⁴⁵

Het beleid van de Zeeuwse SGP-fractie werd overigens gemarkeerd door een waar-schuwendende ondertoon. De fractie zegde bij voorbeeld in 1951, hierin gesteund door de ARP, haar steun slechts toe op voorwaarde van controle van het boekenbestand.⁴⁶ In de Utrechtse SGP speelde deze kwestie tijdens de zittingsperiode van Van Bochove (1946-1953), die eerst om een stelregel voor controle verzocht, deze vervolgens als te vaag afkeurde en ook constateerde dat in de leeszalen boeken voorkwamen die er niet aan voldeden. Hij stemde dan ook tegen leeszaalsubsidies en vond twee maal de ARP'er Van Stempvoort uit Veenendaal aan zijn zijde. Van Bochove's opvolger Schreuder, voor wie tegen de begroting stemmen ongebruikelijk was, roerde het onderwerp nooit aan. Vanaf 1966 stemde de Utrechtse SGP weer wel tegen verschillende begrotingsposten, onder meer bibliotheeksubsidies.⁴⁷

In de meeste van de twintig Zeeuwse gemeenten uit onze steekproef steunde de gemeenteraad de plaatselijke bibliothe(c)k(en) met een jaarlijks bedrag. In Serooskerke, Hoedekenskerke, Waarde, Haamstede, Bruinisse, Oud-Vossemeer, Sint-Annaland en Sint-Philipsland stelde dat voor de SGP geen problemen. Om financiële redenen - men vond dat de lezers zelf alles moesten betalen - stemde de fractie van Scherpenisse in de jaren zestig, die van Nieuwerkerk en Sint-Philipsland (samen met de arbeiderslijst van Mol) eenmaal in de jaren vijftig, tegen steun aan boekenuitleen. In Nieuwerkerk werd aan het eind van de jaren vijftig een principiële reden voor tegenstemmen belangrijker: een aantal boeken konden de toets der kritiek niet doorstaan. Ook in Stavenisse trad verandering van argumenten op. In de jaren vijftig was men tegen de aard van de uitgeleende boeken in het algemeen (romans), later betoonde raadslid Smits zich ontevreden over de gepleegde selectie. In Meliskerke werd eenmaal, in 1964, tegengestemd.⁴⁸

Nog meer dan bij bibliotheeksubsidies liep het SGP-beleid bij de begrotingsposten 'culturele zaken' en culturele commissies van de provincies, in de verschillende Statenfracties uiteen. Vooral in Gelderland was de straffe toonzetting van de betogen opmerkelijk. Stemde de fractie er een enkele keer in de jaren vijftig, net als bij voorbeeld in Zeeland, tegen de cultuurpost omdat die (nog) ongesplitst was en 'toneel' er deel van uitmaakte, van 1958 tot 1968 was zij steeds tegen.

Bij het aangeven van de reden voor hun tegenstem gebruikten de Gelderse fractieleiders steeds abstracter termen; tenslotte verviel ook het financiële argument. Middelkoop vond in 1958 dat de invulling van de post vaak neerkwam op 'sport en spel' - dat was voor hem een negatieve kwalificatie. Twee jaar later gaf hij een beeld van het 'uitleven' van de jeugd dat uit deze subsidies zou voortvloeien, er aan toevoegend: "De Heere zegt in Zijn woord: 'Als het niet is naar mijn woord dan zal het geen dageraad hebben.'" Middelkoop zat dus op de lijn van het ook door Kuijt genoemde voor honderd procent richten van het bestaan op de eisen uit de Bijbel, wat geen neutrale bezigheden toeliet. "Het bevorderen van sport, spel en vermakelijkheden (...) heeft God nooit goedgekeurd" vond de fractie later, en ze schreef aan deze vormen van vrijetijdsbesteding ook een neiging tot godsverlating toe. In 1968 tenslotte, bleef voor Van Dulst alleen de abstracte formulering over: "De ware gelukzaligheid en het blijvende goed zijn alleen in onze Schepper gelegen."⁴⁹

Bij monde van Kodde gebruikte de Zeeuwse SGP in de periode 1958-1961 een aantal keren hetzelfde motief. Bezigheden op cultureel gebied zouden afleiden van Gods geboden. Later ging Kodde er mee akkoord dat de overheid op dit terrein een verzorgende taak op zich nam. Hij was echter bang voor 'pret maken' en sportverdwazing, wat er zo makkelijk uit voortvloeide. Voor Kodde lag echte ontspanning in de natuur en de buitenlucht. Later in de jaren zestig erkenden ook de Utrechtse en Overijsselse fractieleiders dat de overheid op cultureel gebied een taak had. "Sport, spel, film en recreatie zijn grootheden van onze tijd", aldus De Kruijf, die wel waarschuwde tegen te hoge overheidsbijdragen en tegen 'geestelijke verarming' door eenzijdige nadruk op deze soort vorming. Van der Meulen achtte subsidiëring met name geboden om initiatieven op weg te helpen. Blijvende subsidiëring vond hij ongewenst. De 'alverzorgende staat' was ook op dit terrein voor de SGP een spookbeeld.⁵⁰

Tegen de min of meer algemene 'cultuur'-post werd door de Overijsselse en Utrechtse SGP zelden iets ingebracht. In Overijssel stemde de Boerenpartij zelfs enige malen tegen een aantal cultuurposten waar de SGP zich in kon vinden. De Provinciale culturele raden werden alleen door de Gelderse SGP en aanvankelijk (enige jaren) door die van Zuid-Holland niet gesteund. In Zuid-Holland speelde het opdringen van de moderne cultuur in haar agressievere vormen veel sterker dan in de andere provincies. Waarschijnlijk om deze

reden verscherpte de SGP-fractie in deze provincie in 1969 en 1970 haar houding op cultureel gebied. In Zeeland, was niet alleen de SGP, maar ook het college van Gedeputeerde Staten (in 1970) van mening dat 'een zekere beheersing' op cultureel gebied nodig was in verband met normvervaging.⁵¹

Wat betreft subsidiëring van toneel was de afwijzing door de Statenfracties algemener. Slechts een enkele maal werd er niet tegen gestemd. De essentie van het hedendaagse toneel, zo stelden Dekker in Gelderland en Nuijen in Utrecht, was niet de kunstuiting of het bijbrengen van waarden, maar verstrooiing voor het publiek. Als zodanig vulde het de 'levensleegte' en concurreerde het dus met de godsdienst op het terrein van 'de ziel'. Overigens stemde de Utrechtse SGP pas vanaf de begroting van 1962 tegen 'toneel'. In Zeeland presenteerde de SGP haar tegenstem met name als de stem van de 'gewone man': was een schouwburg niet even duur als zestig huizen? "Is dat nu ten bate van ons volk?" Bovendien werden voorstellingen zoals die van theaters maar door een miniem deel van de bevolking bezocht.⁵²

Het SGP-standpunt ten aanzien van het toneel werd in enige provincies door andere partijen gedeeld. ARP-ers en CHU-ers bevonden zich in Zuid-Holland tot 1957, in Gelderland tot 1960, en in Overijssel tot 1964 onder de tegenstemmers bij diverse posten voor toneel. In Overijssel schaarde het GPV zich bijna voortdurend achter de SGP, terwijl in die provincie en in Gelderland de Boerenpartij en 'Binding Rechts' later in de jaren zestig dat ook deden. De SGP-fracties stemden hier dus in verschillend gezelschap tegen het toneel, terwijl zij tussen beide perioden in die tegenstem alléén voor hun rekening namen.

Het beleid wat betreft het subsidiëren van muziek liep in de verschillende provincies weer veel verder uiteen. Hoewel de Gelderse fractie niet tegen alle soorten muziek was, stemde ze toch steeds tegen die begrotingspost, en tegen posten die alleen op harmoniegezelschappen betrekking hadden. Hier, en in Overijssel deelden Boerenpartij en Binding Rechts dit stemgedrag. In die laatste provincie was de SGP op een paar jaren na (financiële bezwaren), steeds voor muziek-subsidie, terwijl in Utrecht pas tegen subsidies voor bepaalde gezelschappen gestemd werd toen die op zondag uitvoeringen gingen geven. Alleen vanaf 1968 stemde de fractie er tegen de hele post 'muziek'.⁵³ In Zuid-Holland werd de SGP-houding, net als ten opzichte van andere cultuursubsidies, steeds negatiever. In de tweede helft van de jaren vijftig begon de fractie onder aanvoering van Vlasblom tegen steun aan koorzang en kleine orkesten te stemmen. Vanaf 1959 werd dat stemgedrag definitief, en werd het ook op fanfares van toepassing.

Over subsidies aan plaatselijke muziekgezelschappen had in de SGP nooit eenstemmigheid bestaan. De houding van de partijtop was neutraal, maar er waren altijd plaatselijke SGP-ers die bezwaren hadden. Al in 1933 had Kodde in de Vereniging van Overheidspersonen in Zeeland naar voren gebracht dat er zoveel verschillende muziek bestond. "Straatmuziek is niet toelaatbaar, echter een muziekgezelschap verbieden is niet gemakkelijk." Het bezwaar van de Nieuwerkerkse SGP-voorman J.J. van Klinken: "Ze spelen alles wat voorkomt, het is verleidelijk en er is geen vreeze Gods in", beantwoordde hij met de opmerking dat je toch moeilijk alles kon verbieden. Muziek als zodanig was geoorloofd, maar de grenzen lagen bij muziek die 'met ons beginsel in strijd' was. Dat was uiteraard niet zo'n duidelijk criterium, gezien het feit dat fanfares muziek zonder tekst plegen te leveren.⁵⁴

In de Zeeuwse Provinciale Staten stemde de SGP onder Kodde maar enige malen, in het midden van de jaren vijftig, tegen de post 'muziek'. Terzelfdertijd herhaalde Kodde in de Vereniging voor Overheidspersonen zijn stelregel uit de jaren dertig: "Het hangt er maar van af welke muziek ten gehore wordt gebracht." Met subsidiëring door gemeenteraden moest men voorzichtig zijn. "Plaatselijke toestanden spreken ook een woordje mede." Waarschijnlijk bedoelde Kodde hiermee de sfeer die in een fanfarekorps hing of die ontstond

bij optochten of uitvoeringen. "Die blaesden een hoorn vol mee drank" zo werd SGP-er W. van Gilst uit Bruinisse in de jaren dertig bij voorbeeld voorgehouden. "Daar zou je je kinders vandaan houden." Als SGP-wethouder zou hij tot 1968, ook uit financiële overwegingen, tegen subsidie aan de Bruinisser harmonie stemmen. Bij een gezamenlijk bezoek van wethouder en fanfare aan Soestdijk, op Koninginnedag, merkte Van Gilst echter dat het stereotype uit zijn jeugd op onwaarheid berustte. In de jaren zestig althans was er geen vuiltje aan de lucht, en voortaan stemde de SGP-er voor steun aan de fanfare: "Een durp zonder muziek, is aerrepels zonder zout."⁵⁵

Ook andere SGP-raadsleden uit de jongere generatie verklaarden soms zelf liefhebber van harmoniemuziek te zijn, zoals J. Polderman te Sint-Maartensdijk en F.A. Vaders te Sint-Philipsland. In het laatstgenoemde dorp, en ook te Poortvliet, Borssele en (wat minder duidelijk) te Yerseke tekende zich zo een onderscheid af binnen de fractie. De oudste SGP-ers bleven tegen stemmen - hetzij uit principiële, hetzij uit zuinigheidsoverwegingen - en de jongeren deden dat niet. Waar geen principiële bezwaren waren, konden er wel financiële zijn. Dat was het geval te Sint-Philipsland (tot de komst van een nieuwe burgemeester die een positieve beslissing bevorderde), Meliskerke, Yerseke, Waarde en Poortvliet. In Yerseke en Borssele stemde soms de ARP of een van de ARP-ers samen met de SGP tegen, in Waarde gold hetzelfde voor de Vrije Lijst van M. van Fraassen.⁵⁶

Niet ongebruikelijk was het terugtrekken van een SGP-fractie die eerst gezegd had principieel tegen 'de muziek' te zijn, op het financiële argument. Het kon in onze steekproefgemeenten geconstateerd worden in Kapelle en Sint-Annaland. In Sint-Annaland uitten de tegenstellingen binnen de fractie zich ook op dit punt. Waar A.J. den Engelsman, soms vergezeld van een of twee anderen tegenstemde, verzette J. Moerland zich daar meestal tegen: was het niet volgens het SGP-beginsel om ook bij vrijetijdsbesteding als overheid leiding te geven? ⁵⁷

Een strakke, uit principe voortvloeiende stellingname tegen subsidie aan de harmonie huldigde de SGP verder nog te Biggekerke (eenmalig), Scherpenisse en Stavenisse. Muziek is van de wereld, die vergaat, heette het te Scherpenisse: "We komen er mee om." In Biggekerke gold eerder het oude argument over de aard van de gespeelde muziek en de sfeer wanneer er gespeeld werd.⁵⁸ Te Stavenisse kon de SGP door haar meerderheid de gewraakte post ook inderdaad van de gemeentebegroting verdrijven.

Het argument van de sfeer bij uitvoeringen - hetzij omdat er gedronken zou worden, hetzij omdat er 'bal na' gegeven werd - kon in ieder geval niet ingebracht worden tegen koorzang en (individueel) muziekonderwijs. Toch stemden soms SGP-ers op gemeentenniveau tegen deze begrotingsposten, zoals ook de Zuidhollandse Statenfractie zich tegen steun aan koorzang verklaard had. In deze gevallen waren de bezwaren dan ook uitsluitend van financiële aard. Tegen steun aan zangverenigingen was men te Meliskerke, Kapelle, Sint-Annaland, Sint-Philipsland en Yerseke - meestal niet langdurig. De Meliskerkse ARP en CHU, de Yersekse ARP en de lijst-Mol te Sint-Philipsland stemden bij die gelegenheden overigens ook tegen, de lijst-Mol zelfs langer dan de SGP. Deze arbeiderslijst, geboren in de magere jaren dertig, had een vooroorlogse opvatting over de taken van de gemeente behouden.

Ook tegen de 'gemeenschappelijke regeling' die in Zeeland tussen de gemeenten getroffen was ter instandhouding van de provinciale Muziekschool stemden in de periode rond 1960 vele SGP-fracties. Tegenstemmen kwam voor in de gemeenten Biggekerke, Kapelle, Stavenisse, Scherpenisse, Sint-Maartensdijk, Sint-Philipsland, Tholen, Poortvliet, Nieuwerkerk en Bruinisse. In sommige gemeenten stemde men verdeeld, zoals in Poortvliet en Tholen, of was men later vòòr, zoals in de zelfde gemeenten en Sint-Maartensdijk.

9.3 *Maatschappelijk werk en vorming*

Een van de verschijningsvormen van het moderne cultuurpatroon, het **maatschappelijk werk**, bood voor de Staatkundig Gereformeerden een moeilijkheid. "De verzorging der armen", stelde hun beginselprogramma immers, "behoort niet tot het werk der overheid" maar is een taak van kerkelijke en particuliere instellingen. De SGP stemde echter - zij het aarzelend en onder voorwaarden - in met de opkomst van het maatschappelijk werk in de jaren vijftig. Overheidszorg voor groepen die zich in duidelijke nood bevonden had traditioneel de volledige instemming van de partij gehad. Het beginselprogramma schreef: "Wel heeft zij [= de overheid, JZ] te beschermen die delen en standen van ons volk, die dreigen in den maatschappelijke strijd te bezwijken." Wanneer in de Zeeuwse Staten zaal subsidies voor 'liefdadigheid' aan de orde kwamen betuigde de SGP steeds haar instemming. Dit in tegenstelling tot met name de ARP en KVP, die op dit terrein soms zuinigheidsoverwegingen lieten prevaleren.⁵⁹

Het geheel vasthouden aan het traditionele leefpatroon met haar verantwoordelijkheid op het laagste niveau, waarbij hulp door burens, familieleden en de diaconie voldoende moest zijn bij hulpbehoefte, bleek op den duur al te onrealistisch. Bij de aanpassing van het beginselprogramma in 1958 verving het Hoofdbestuur bovenstaande zinsnede dan ook door:

"De overheid heeft te helpen bij het verwerven van een behoorlijk bestaan en te beschermen die delen en standen van het volk, die in de maatschappelijke strijd dreigen te bezwijken. Armeezorg worde echter in de eerste plaats aan kerkelijke en particuliere instellingen overgelaten."⁶⁰

De SGP nam dus de taak op zich om een achterhoedegevecht te leveren en op te komen voor de rol van de kerk bij het lenigen van noden. Het werd een gevecht op bescheiden schaal. Tegen subsidies op het gebied van geestelijke gezondheidszorg hoefden, aldus Kodde in 1954, geen bezwaren te bestaan mits de kerk haar invloed maar behield. Van Dis sprak in 1956 in de Kamer uit geen bezwaar te hebben tegen maatschappelijk werk op het platteland "mits daarbij niet getreden wordt in het werk der kerk en ook het particulier initiatief daarbij niet uitgeschakeld wordt." De overheid zou zich wat betreft de onmiddellijke bemoeiing ter zake tot het uiterste hebben te beperken, een wens die de fractieleider in 1963 nog eens herhaalde. In de Gelderse Staten viel dat geluid in hetzelfde jaar ook nog te beluisteren: zorg was het terrein van ten eerste de familie "en daarna en daarnaast" van de kerk.⁶¹

Op het platteland, waar het traditionele leefpatroon nog het langst bleef voortbestaan, werd dit gevoelen nog enige keren uitgedrukt in een tegenstem. Tegen subsidie aan de 'Stichting Maatschappelijke Zorg en Gezinszorg' stemden in onze Zeeuwse steekproefgemeenten nog de hele raad van Meliskerke en Tholen, de confessionelen te Kapelle, en een SGP-er te Hoedekenskerke en Scherpenisse. 'Niet zo nuttig' vond men, of 'op het platteland niet gewenst'. Bij een volgend subsidieverzoek stemden allen echter vóór. Bijna alle kerken en gemeenten waren immers tot de stichting toegetreden, zo motiveerde men in het conservatieve Meliskerke.⁶²

De diensten voor 'Geestelijke Gezondheidszorg' waren aan het traditionele leefpatroon nog vreemder dan maatschappelijk werk en gezinszorg. Vele gemeenteraden stemden aanvankelijk dan ook in hun geheel tegen toen de Zeeuwse dienst in het midden van de jaren vijftig om subsidie verzocht. De SGP was dus geen uitzondering. In SGP-kring bestond waarschijnlijk sterker dan elders een licht wantrouwen om 'geestelijke' zaken aan anderen dan vertegenwoordigers van de kerk over te laten. Tegenover 'geestelijke gezondheidszorg' plaatste Zandt in 1952 een 'leven in de vreze Gods', in eerlijkheid en stipte plichtsbetrachting. Drong de overheid hier met succes op aan, dan zou ze deze zorg niet in stand hoeven te houden. In het algemeen, zo zei ook burgemeester Adelaar (SGP) te Melis-

kerke, wordt deze hulp door de kerken verstrekt, die desnoods een professionele instelling te hulp konden roepen.⁶³

Kodde, die niet het principe, maar het functioneren van de Diensten voor Geestelijke Gezondheidszorg voor ogen had, was genuanceerder. Al vòdr Adelaars uitspraak had hij in de Vereniging van SGP-Overheidspersonen naar voren gebracht dat de Diensten 'veel verkeerd' maar ook 'wat goeds' herbergden. In de gemeente Waarde daarentegen werd tot subsidiëring van de Dienst voor Geestelijke Gezondheidszorg besloten na een pleidooi van SGP-er Wisse, terwijl B en W aanvankelijk tegen waren. In de ogen van Wisse was de dienst een 'algemeen volksbelang', en zeker geen overbodige instelling, noch een die 'iets' van het domein van de kerken in beslag zou nemen.⁶⁴

Een punt waar de SGP steeds op bleef terugkomen was het behoud van de 'sovereiniteit in eigen kring'. Bij het opzetten van de Dienst Geestelijke Volksgezondheid in Zeeland bracht de SGP in de Provinciale Staten naar voren dat ze aan een bundeling van levensbeschouwelijke organisaties de voorkeur gaf boven het oprichten van een ambtelijke dienst. Deze wens was evenwel geen reden om tegen de oprichting te stemmen. Later, toen het Zeeuwse maatschappelijk werk ging samenwerken, pleitte de SGP voor het honoreren van het levensbeschouwelijk element in die samenwerking. Op elk functieniveau moesten personen uit de verschillende levensbeschouwelijke richtingen terug te vinden zijn.⁶⁵ De Zeeuwse SGP gaf dus aan voorstander te zijn van de protestants-christelijke welzijnsorganisaties. Instellingen met een bevindelijk gereformeerde doelstelling of achtergrond bestonden er op dit terrein (nog) niet. Wel werkten personen met deze achtergrond bij protestantse instellingen.

Zoals op vele terreinen signaleerden de Staatkundig Gereformeerden ook in de zorgsector een te grote rol van de overheid. Waar de levensbeschouwelijke organisaties geen beschermende rol vervulden, zoals in **bejaardentehuizen**, voelde de SGP zich dan ook geroepen haar stem te laten horen. In de Kamer stemde men bij voorbeeld tegen een PvdA-amendement bij de Wet op de Bejaardenoorden (1962), dat het instellen van bewonerscommissies en de taakomschrijvingen in de tehuizen aan Provinciale Staten wilde toewijzen. Dit kon immers in strijd komen met 'de inrichting van het dagelijks leven'. Later vroeg Abma zich af of in het vele geregeld voor de ouden van dagen niet een gebrek aan respect voor hun inzicht, visie en levenservaring doorschemerde. Waren degenen

"die zich inzetten voor allerlei achtergebleven groepen soms toch niet op weg (...) zich een alibi te verschaffen om hun geweten te sussen of zij waarchtig bewogen zijn over de groepen waarvan zij de belangen willen behartigen?"

Bovendien was het verbeteren van de uiterlijke levensomstandigheden niet voldoende als het om bejaardenzorg ging.⁶⁶

De 'waarachtige bewogenheid' die Abma wenste, kon zowel in de zorg uit het traditionele leefpatroon (naaste omgeving en kerk) als die van de instellingen op levensbeschouwelijke grondslag, teruggevonden worden. Of dat in nieuwere vormen van zorg ook zo was, wilde de SGP niet zo maar voetstoots aannemen. Waar de eerste vorm niet meer mogelijk was, prefereerde de partij - zonder dat ooit uitdrukkelijk te vermelden - de tweede vorm van welzijnsbehartiging.

Een bijzondere vorm van maatschappelijk werk, het '**jeugdwerk**', kon in SGP-gelederen op minder vanzelfsprekende steun rekenen. Het 'zorg'-element was hier veel minder duidelijk, terwijl de allerzwaarsten in de SGP-achterban het kerkelijke jeugdwerk nog niet eens aanvaard hadden. Van concurrentie met dit laatste was niet zozeer sprake, omdat steun van de overheid meestal door organisaties gevraagd werd die door hun achtergrond niet verwacht mochten worden jongelui uit bevindelijk gereformeerde milieus aan te trekken.

Wel speelde de aard van het jeugdwerk een rol. "Men moet nauwkeurig nagaan wat er gedaan zal worden", schreef Kodde in 1953 over het subsidiëren van Nederlands Hervormd jeugdwerk door gemeentebesturen. Er werd daar zijns inziens van alles goedgekeurd, zoals spel en loterijen. Eigenlijk voelde hij weinig voor deze subsidie, hoewel er 'nog aan godsdienst werd gedaan'. Kodde was dus niet volmondig tegen, maar als stelregel voor overheidsbemoediging met de jeugd gaf hij de voorkeur aan 'regelend optreden'.⁶⁷

Nu was dit de eerste keer dat er in 'De Banier' op het jeugdwerk ingegaan werd. In 1948 had Zandt in de Kamer slechts uit financiële overwegingen bezwaar gemaakt tegen steun aan de vrije jeugdvorming. Jeugdwerk was voorheen steeds een taak van de maatschappelijke, meest levensbeschouwelijke organisaties geweest, los van de overheid. Kodde gaf aan die situatie de voorkeur. Hij vond het bedenkelijk dat door subsidie aan te vragen de kerken een deel van hun verantwoordelijkheid in handen van de overheid legden.⁶⁸

Deze gedachtengang die geen totale afwijzing van het jeugdwerk betekende, bleef het jeugd beleid van de SGP bepalen. Met name de Zeeuwse SGP zette dit standpunt uiteen. Waar zij zich in 1953, gesteund door de CHU, uitsprak voor initiatieven van 'onderop', stemde zij alleen in 1964 en 1965 tegen. Haar tegenstem in 1968 had niet te maken met het jeugdwerk op zich, maar met de (te) veelvuldige bemoeiing door verschillende organen van 'bovenaf' met het jeugdwerk. In 1969 tenslotte, was de fractie tot de formule gekomen dat het jeugdwerk dan wel geen deel van het openbare leven was, maar dat bij tekort schieten of onmacht van particuliere zijde de overheid de uiterlijke mogelijkheden kon scheppen voor een verantwoord jeugd beleid. Uiteraard mocht al wat de jongeren los zou maken uit "de werkingssfeer van het Woord van God en Zijn instellingen" daardoor niet bevorderd worden.⁶⁹

De landelijke Nota Jeugd beleid in 1969 noopte Abma tot opmerkingen in de zelfde richting. De ontworpen subsidieregeling zou leiden tot een 'zilveren koorde' tussen het door de overheid gemaakte jeugd beleid en het particulier initiatief. Daar de overheid daarbij uitging van samenwerking op plaatselijk niveau werden de levensbeschouwelijke jeugdorganisaties met hun boven-plaatselijke organisatiestructuur op de zijlijn geplaatst. Abma tekende daar protest tegen aan, alsmede tegen het gedwongen participeren van deze organisaties in de verschillende raden voor jeugd- en jongerenwerk. Hun levensbeschouwing zou participatie in de weg staan.⁷⁰

Wat de provinciale raden voor jeugdwerk betreft was er vanaf het eind van de jaren vijftig voor de verschillende Statenfracties de mogelijkheid om een vòdr of tegen uit te spreken. Stemden de Zeeuwse SGP-ers bijna altijd voor subsidie aan deze instellingen, die in Utrecht en Overijssel deden dat zonder onderbreking. Het karakter van de raden in de diverse provincies speelde wellicht een rol. Zo stemde de Zuid-Hollandse SGP zo ongeveer om het jaar voor of tegen de provinciale jeugdraad. De Gelderse fractie stemde steeds tegen. Zij voerde daarvoor de radicale motivatie aan dat door de Jeugdraad 'de vermenging' zou worden bevorderd en de standvastigheid in de reformatorische beginselen bedreigd. Van eerbied voor anderere overtuigingen, een van de doelstellingen van de opvoeding door het jeugdwerk zoals de Jeugdraad die begreep, kon volgens SGP-er Doeleman geen sprake zijn. "Hoe kan iemand eerbied hebben voor al die overtuigingen, die enkel het werk zijn van de vorst der duisternis!"⁷¹

De vorm die het neutrale en Hervormde jeugdwerk op plaatselijk niveau vaak aannam was het buurt- of dorps huis, soms 'instuif' of 'sociëteit' genoemd. In de provincies Gelderland en Zuid-Holland werd door de Statenfracties van de SGP vaak tegen deze begrotingspost gestemd - niet altijd. Sommige jongerencentra gaven daar concrete aanleiding toe. Zo meldde 'De Banier' in 1968 dat het centrum te Dordrecht was uitgedrooid

tot 'een broedplaats van illegale provo-activiteiten', zoals de uitgave van een pornoblad. Dergelijke huiveringwekkende tafereelen kon de Gelderse fractie niet aanvoeren voor haar tegenstem. Zij hield het er op dat de voorzieningen voor vrijetijdsbesteding in de dorps-huizen toch maar 'sport en spel' waren, en dus verkeerd.⁷²

In de twintig Zeeuwse gemeenten van onze steekproef kwam subsidie voor jeugdwerk maar in vijf gemeenten voor. In Sint-Maartensdijk lokte zelfs het organiseren van fietstochten, gezellige avonden en sport een tegenstem uit van de SGP. Eén van de leden van de Borsselse fractie stemde in de jaren vijftig om financiële redenen tegen de van de Hervormden uitgaande sociëteit, terwijl in Yerseke de SGP en de ARP in de loop van de jaren zestig van mening veranderden. In 1963 stelde een SGP-er nog voor om de subsidie aan de 'instuif-commissie' - een 'goede zaak' - te verhogen. Vier jaar later stemde de partij met de ARP en één CHU-er tegen verhuur van een gemeentelijke localiteit aan een 'soos' waar dans en muziek centraal bleken te staan. Godslasterlijke taal zou er gehoord worden, aldus het zelfde SGP-raadslid: "De mens der zonde komt meer en meer openbaar." Te Kapelle stemde de SGP tegen het jeugdwerk omdat men vond dat de gemeenteraad er te weinig controle op kon uitoefenen.⁷³

Vorming was een categorie in het maatschappelijk werk die dicht aan het voor de SGP gevoelige terrein van de levensbeschouwing raakte. Voor een bevindelijk gereformeerde riep het begrip gedachten op aan de autonome mens die door vorming de medemens tot een 'ander mens' zou pretenderen om te vormen. Dit standpunt, dat zich in feite ook afzette tegen christelijk geïnspireerd cultuuroptimisme werd bij voorbeeld gedeeld door de voorzitter van de Zuidhollandse SGP-fractie, A.A. Vlasblom. Subsidies aan vormingscentra, volksuniversiteiten, organisaties voor vrije jeugdvorming en vormingsinstituten voor de leerplichtvrije jeugd kregen in die provincie dan ook meestal - niet altijd - een tegenstem van de SGP.⁷⁴ In Zeeland ging de Statenfractie uit van het tegengestelde standpunt dat vorming 'op zich een goede zaak' is. Slechts eenmaal, in 1969 stemde men er tegen één van deze posten, namelijk de vrije jeugdvorming.⁷⁵ In Utrecht was de situatie navenant: daar werd geen enkele tegenstem tegen één van de soorten vorming uitgebracht in de periode tot 1970. In Overijssel maakte de SGP onderscheid tussen volkshogescholen en vrije jeugdvorming enerzijds (meestal tegen) en het gewone vormingswerk anderzijds (steeds vòdr). De Gelderse fractie tenslotte stemde om onopgehelderde redenen tijdens een drietal jaren tegen alle vormingsposten op de begroting (1963, 1967 en 1968), maar verder nooit.

9.4 Sport

De houding van de Staatkundig Gereformeerde voorlieden tegen sport, een ander prominent onderdeel van het moderne cultuurpatroon, was traditioneel negatief. Die houding werd bepaald door vrees voor uit de sport voortvloeiende zedeloosheid, verering van de sportman of van het lichaam, en door de veronderstelling dat sportbeoefening velen van de kerk en de Bijbel zou vervreemden.⁷⁶ Zandt, Van Dis en Mieras die deze visie tot in de jaren zestig handhaafden, hielden hun argumentatie wanneer zij in de Tweede Kamer over sport spraken erg beperkt. Zo rangschikten Zandt in 1950 en Van Dis in 1957 sport eenvoudig onder de 'overbodige' overheidsuitgaven, waarmee zij aangaven dat zij ook zuinigheidsoverwegingen in hun oordeel mee lieten tellen. Dat zelfde gold ook voor Mieras, die echter met zijn "wij zijn tegen alle sport" in 1965 ook van een principiëlere stellingname blijk gaf.⁷⁷

Daar overheidsbeslissingen op het gebied van de sport met name op gemeentelijk niveau genomen werden, was het vooral Kodde die richtlijnen gaf en de betreffende argumentatie uitwerkte. De eerste keer dat hij dat in 'De Banier' deed, in 1948, legde hij de volle nadruk op het zelfde bezwaar dat later door de meer conservatieven in de partij tegen 'vorming' gebruikt zou worden. De pretenties waarmee de sport in de eerste helft van de 20e eeuw

omkleed was - zij zou de wilskracht vormen en egoïsme tegengaan - ontmaskerde Kodde namelijk als voortvloeisels van de gedachte dat er uit de mens, bij goede leiding, nog iets goeds te maken zou zijn. Dat was humanisme dat geen rekening hield met de zondigheid van de mens.⁷⁸

Wat betekende dat nu in de praktijk? Kodde zette dat twee jaar later uiteen toen hem gevraagd werd of een SGP-er mee kon werken aan het tot stand komen van een gemeentelijk sportveld. De Zeeuwse SGP-voorman bleek niet principieel tegen sport te zijn, maar ontraadde toch medewerking. Niet de vrees voor eventueel in de toekomst op het sportveld tot ontwikkeling komende zondagssport was daarvoor de reden. Dit plaatselijk sterk opgang doende argument was onterecht: een gemeenteraad die geen zondagssport wilde kon die eenvoudig door verordeningen verbieden. Kodde vond echter dat kinderen niet van jongs af aan gewend moesten zijn aan het verkeren op een sportveld. Ze zouden daar aanleren wat niet goed te keuren was.⁷⁹

In feite betekende Kodde's uitspraak een achterhoedegevecht. In zijn eigen dorp Zoutelande had het college van B en W (hijzelf en een CHU- en een Gemeentebelangenwethouder) inmiddels een principebesluit ten gunste van de aanleg van een veld voor zaterdagvoetbal genomen. De realisering er van zou overigens nog meer dan tien jaar op zich laten wachten.⁸⁰ Voor de Vereniging van SGP-Overheidspersonen in Zeeland noemde Kodde in 1955 nog subsidie - dus niet de toestemming voor het aanleggen op zich⁸¹ - voor een sportveld 'niet verdedigbaar'. Het bestuur van de Zeeuwse SGP waarin Kodde een belangrijke plaats innam wenste zich in 1959 echter niet negatief uit te laten over een gemeentelijk sportterrein.⁸²

Kodde zou in de beschouwing die hij in 1960 bij de behandeling van de Sportnota in de Tweede Kamer ten beste gaf dan ook andere accenten leggen dan voorheen. Hij noemde nog wel de te grote vormende waarde die aan sport toegekend werd, en veroordeelde sportverdwazing en 'de internationale jacht op top-prestaties'. Zijn bezwaar dat sporthallen gebruikt zouden worden voor oefening in het kader van die prestatiedrift lag veel dichter bij huis. Kodde was nu eenmaal iemand die de zaken praktisch, en vanuit de gemeente bekeek. De weerzin tegen opvoering van prestaties ontwikkelde zich tot een van de voornaamste bezwaren die de SGP koesterde ten opzichte van sport. In 1969 waren er voor Abma feitelijk nog twee redenen om tegen sport te zijn: in de eerste plaats de zondagssport, in de tweede plaats het wedstrijdelement en de daar uit voortvloeiende voetbaltoto.⁸³

Vanaf Kodde's betoog in 1950 had de SGP ook aandacht voor de positieve kanten van de sport. De burgemeester van Zoutelande, zo schreef hij in 'De Banier', gaf de voorkeur aan een speelveld waar de jeugd zou kunnen spelen en ravotten. "Immers, als een kind vrij is wil het beweging." Tegenover de bevordering van lichaamsbeweging stond de SGP positief, zo liet hij tien jaar later de Kamer weten - maar de van overheidswege gestimuleerde sportbeoefening uit de Sportnota keurde hij af. Ook wat het schoolvak lichamelijke oefening betreft sprak Kodde zijn voorkeur uit voor spel en vrije beweging, tegenover geleide oefeningen en gymnastiek. Hij pleitte er voor dat de ouders via de schoolbesturen de invulling van het vak mede zouden mogen bepalen.⁸⁴

Op plaatselijk niveau kregen de SGP-ers soms met dit onderwerp te maken wanneer subsidie aangevraagd werd door een gymnastiekvereniging of door scholen voor een gezamenlijke sportdag. Meestal betekende een tegenstem van een of meer SGP-ers (Waarde, Sint-Philipsland, Bruinisse) dat zij financiële bezwaren hadden. Principiële bezwaren waren er in de steekproefgemeenten in ieder geval te Kapelle waar het raadslid A. de Waard in de jaren vijftig verklaarde lichamelijke oefening tijdverspilling te vinden en principieel tegen spel te zijn. Van SGP-ers in een aantal Thoolse gemeenten (Scherpenisse, Sint-Maartensdijk en Sint-Annaland) werd niet duidelijk of zij uit principiële, dan wel uit zuinigheidsoverwe-

gingen tegen deze subsidies stemden. Hun stemgedrag betekende in ieder geval een lage waardering voor de geïnstitutionaliseerde lichaamsbeweging, die in het traditionele cultuurpatroon ook nooit nodig geweest was. Dit stemgedrag kwam in deze dorpen nog tot ver in de jaren zestig voor.⁸⁵

De ontwikkelingen in de samenleving brachten Kodde er ook toe niet alleen van lichaamsbeweging, maar ook van sport de positieve kanten in te zien. "Er is veel vrije tijd. Dat feit kunnen en willen wij niet loochenen. Het is nodig de jeugd (...) te beschermen tegen de gevolgen van nietsdoen" zo had hij bij de behandeling van de Sportnota toegegeven. Het was echter aan een volgende generatie SGP-bestuurders voorbehouden om het SGP-sportbeleid ook daadwerkelijk positieve inhoud te geven. Die kans deed zich voor wethouder G. van den Berg te Veenendaal voor toen hij in 1966 van de confessionele raadsmeerderheid toestemming kreeg een afremmend beleid in sportzaken te gaan voeren. Ook hij vond dat de sport in het verlengde van het spel moest liggen. Dat gold ook voor de competitiesport waar Van den Berg op zich wel voorstander van kon zijn. Als men zich geheel toelegde op het behalen van de eerste plaats was de sport ontaard. Wat de voetbalclub betreft paste dan ook een sober beleid: "De club een eigen home, de subsidies eraf (...) een bepaald bedrag voor de veldhuur betalen en daarmee was de kous af."⁸⁶

Nog in 1971 moest Van den Berg er op wijzen dat ook in de Bijbel een speelterrein genoemd werd. Hij deed dat om zich te verdedigen tegen een kleine groep SGP-ers 'ter rechterzijde' die alle sport verfoeilijk vonden. Het lichaam vonden zij van minder waarde dan de ziel, wiens redding immers centraal staat.⁸⁷ Deze visie werd in onze steekproefgemeenten in ieder geval aangehangen te Kapelle, zoals we al hebben gezien, en 'hoger' in de SGP in ieder geval door Mieras. Het feit dat binnen de partij hier verschillend over gedacht werd, werd slechts incidenteel toegegeven: in 1959 in de bestuursvergadering van de Zeeuwse SGP ten opzichte van een negatieve houding van de Poortvlietse SGP, in dat zelfde jaar in de Zeeuwse club van Overheidspersonen ten aanzien van verschillen van mening in het landelijk Contactorgaan, en in 1969 naar aanleiding van een groot conflict te Stavenisse waarbij de fractie ter plaatse zelfs zaterdagvoetbal afkeurde. Het bij die gelegenheid door Abma naar voren gebrachte minder negatieve standpunt (zie boven) werd toen als standpunt van het hele Hoofdbestuur aangemerkt.⁸⁸

Stavenisse en Poortvliet waren dorpen waar de voetbalsport laat op gang was gekomen. Vooral te Stavenisse verzetten de Oud-Gereformeerden zich er hevig tegen, mede geïnspireerd door de uit het dorp zelf afkomstige predikant J.W. Slager. Het conflict speelde van 1964 tot 1970 en speelde een rol bij de vorming van een negatieve publieke opinie ten aanzien van de SGP bij de eenwording van de gemeente groot-Tholen. SGP-woordvoerder A.J. Smits verklaarde in 1964 niet het meest negatieve standpunt in te nemen dat alle lichamelijke oefening veroordeelde. Paulus had immers geschreven dat ze van weinig nut was - enig nut was er dus wel. Uit hoofde van vrees voor 'mensvergoding' en eventueel latere invoering van zondagvoetbal weigerde de SGP echter subsidie aan de plaatselijke club SVV.⁸⁹

Zolang de SGP een minderheid was in de Stavenisser raad betekende haar tegenstem dat de subsidie doorgang kon vinden. Toen in 1966 de Oud-Gereformeerde N.M. Klippel met een persoonlijke lijst een zetel verkreeg - echter ook op grond van Hervormde stemmen - werd de situatie anders. De onafhankelijke Klippel kon de balans naar één van beide kanten doen omslaan. Hij begon met tegen de voetbalsubsidie te stemmen, maar al in 1966 veranderde hij van opstelling. Met het motief dat de jeugd niet aan haar lot overgelaten moest worden stemde hij vòdr.⁹⁰

In 1968, toen de gemeente over wilde gaan tot het daadwerkelijk aanleggen van een voetbalveld, kwam de kwestie tot een hoogtepunt. Klippel, die te voren had toegezegd in

te zullen stemmen, werd door de felle en dreigende preek van de Oud-Gereformeerde predikant op de zondag voor de raadsvergadering zodanig beïnvloed dat hij besloot tegen te stemmen. Zijn ommezwaai veroorzaakte verontwaardiging bij de overige raadsleden en in de publieke opinie. De burgemeester en de PvdA-wethouder kregen, aldus later gemeentesecretaris De Wilde, bijna een beroerte van kwaadheid. Klippel bleef echter met de SGP tegen de subsidie aan SVV stemmen, maar de kwestie kostte hem in 1970 stemmen, zodat hij zijn raadszetel verloor. Smits, die aangewezen was als toekomstig SGP-wethouder van groot-Tholen, ging onder druk van deze positie in 1971 overstag en stemde voor de subsidie.⁹¹

Vergelijkbare, maar minder opzien barende principiële stellingnames tegen steun aan de sport vertoonden de SGP-fracties te Sint-Annaland, Scherpenisse, Poortvliet, Nieuwerkerk, Sint-Philipsland, Borssele, Kapelle en Yerseke. Alleen te Kapelle, Sint-Philipsland en Scherpenisse werden deze bezwaren tot 1970 volgehouden, elders was de SGP-fractie verdeeld of ging ze in de late jaren zestig over tot steun. Een goed voorbeeld van het eerste was Sint-Annaland waar SGP-wethouder J. Moerland vanaf 1962 voor aanleg van een sportterrein stemde terwijl zijn fractiegenoten tegen waren. Moerland beriep zich op de visie van de vereniging van Zeeuwse SGP-overheidspersonen en op het partijbestuur dat in 1948 in een uitleg van het beginselprogramma gezegd had dat leiding geven van overheidswege bij vrijetijdsbesteding geoorloofd was. Een voorbeeld van een positieve houding in de late jaren zestig was de SGP-fractie te Yerseke, welks woordvoerder in 1968 zelfs opmerkte blij te zijn dat de gemeente 'een nog zo actieve voetbalvereniging' bezat.⁹²

Een argument dat dikwijls naar voren gebracht werd was het financiële: sport was tenslotte een hobby, waarvoor geen gemeenschapsgeld gebruikt zou moeten worden. In een aantal gemeenten (Bruinisse, Haamstede, Waarde en Sint-Maartensdijk) was dit het hoofdmotief voor een tegenstem van SGP-zijde. Een volgend punt dat in de meeste van deze gemeenten meespeelde was de vrees dat later ooit zondagsvoetbal ingevoerd zou worden. Te Oud-Vossemeer, waar een deel van de bevolking sterk op Brabant was gericht waar men in de zondagscompetitie speelde, werd in 1959 zondagsvoetbal ingevoerd waarbij SGP, ARP en CHU tegen stemden. Naderhand stemden deze partijen echter niet meer tegen steun aan de voetbalsport: Oud-Vossemeer was een schoolvoorbeeld van de pacificatiedemocratie.⁹³ In vele andere Zeeuwse gemeenten was zaterdagvoetbal zo gebruikelijk, en werd het ook zo overtuigend door ARP, CHU, en soms nog andere partijen gesteund, dat de SGP geen reden had om uit dien hoofde tegen uitgaven voor deze sport te stemmen.

Te Waarde haalde de aanleg van een gemeentelijk sportveld nog meer dan in Stavenisse de pers. Het werd er de aanleiding tot een aardverschuiving in de politieke verhoudingen (zie ook hoofdstuk acht) in 1958. Hoofdrolspeeler was hier niet de SGP - die bezwaren koesterde in verband met vrees voor zondagsonthelving - maar de Vrije Lijst van M. van Fraassen. Diens bezwaren waren van financiële aard: de uiterst conservatieve Van Fraassen kende de overheid nauwelijks andere functies toe dan die van 'nachtwaker'. Die situatie was in de vooroorlogse periode in de Zeeuwse dorpen algemeen geaccepteerd, en aan die sentimenten appelleerde Van Fraassen. Bovendien beriep hij zich in dit dorp van intensieve landbouw op het feit dat een sportveld goede cultuurgrond in beslag zou nemen - het argument werd elders ook wel gebruikt. De CHU wist echter in 1955 een raadsmeerderheid voor de aanleg te verkrijgen, waarna Van Fraassen zich in 1958 tot lijststaanvoerder van de SGP wist verkozen te krijgen om een verhitte verkiezingsstrijd met de CHU uit te vechten waarin het sportveld centraal stond. Een strijd die door de CHU en het sportveld gewonnen werd.⁹⁴

9.5 Recreatie en toerisme

Eén van de belangrijkste kenmerken van het moderne cultuurpatroon is het bestaan en het positief waarderen van vrije tijd. In de traditionele situatie werd namelijk in feite het volledige etmaal in beslag genomen door werken, eten en slapen. Op het platteland moesten niet alleen midden- en kleine boeren, maar ook hun gezinsleden en de (land)arbeiders voortdurend in touw zijn om hun bestaanszekerheid veilig te stellen. De keerzijde hiervan was dat in orthodox-protestantse streken de zondag buiten de kerkdiensten zoveel mogelijk binnenshuis doorgebracht werd. De positieve waardering van vrije tijd speelde voor Staatkundig Gereformeerden een rol in het aanvaarden van cultuur in de engere zin des woords, jeugdwerk, sport en de vijfdaagse werkweek⁹⁵, maar vooral bij de acceptatie van recreatie en toerisme.

Niet alleen gingen aan de agrarische bevolking, die bij uitstek het traditionele cultuurpatroon vertegenwoordigde, veel van deze mogelijkheden voorbij omdat ze nog weinig vrije tijd kende, in sommige delen van Nederland overviel de recreatie door haar snelle opmars de plattelandsbewoners ook van nabij. De SGP-ers in het bijzonder ergerden zich aan de verstoring van de zondagsrust die hier mee gepaard ging.

Tegen de achtergrond van deze verschuiving kwam het binnen de SGP tot een andere definitie van 'arbeid'. Feitelijk was aan de definiëring van arbeid nooit veel aandacht geschonken, maar een aantal uitspraken uit de achterban maken duidelijk dat de traditionele - wat zwaardere - achterban hierop wel degelijk een visie had. Zo noemde de Particuliere Synode Oost van de Gereformeerde Gemeenten in 1961 arbeid, behalve op zondag, de door God gestelde 'orde'. Kuijt noemde in een brochure in dat zelfde jaar arbeid een 'scheppingsordinantie'. Kodde echter bleek omstreeks de zelfde tijd onder arbeid ook 'werk voor het algemeen' te verstaan, ook activiteiten en vrijwilligerswerk op kerkelijk, bestuurlijk en onderwijs-gebied. J. de Rooij definieerde in 1969 in 'de Banier' arbeid niet alleen als beroepsarbeid maar ook als dienst aan de ontplooiing van de samenleving.⁹⁶

Voor de partij was het in de jaren vijftig met name Kodde die zijn mening gaf over recreatie en toerisme. Hij was burgemeester van Zoutelande waar enige verblijfsrecreatie sinds de jaren twintig en dertig bekend was - zonder veel aanstoot te geven - en had zelf die vorm van toerisme geaccepteerd. In zijn betogen over dit onderwerp keerden de 'bewoners van de stadse steenwoestijnen' die op het platteland terecht hun rust kwamen zoeken, dan ook voortdurend terug. Anders lag het met dag-toerisme: daar zat allerlei volk tussen en werden "zedes overgebracht welke van ongunstige invloed kunnen zijn." Kodde zag de Zeeuwse bevolking ook vervallen tot geldzucht onder invloed van het toerisme: nu al waren er verhuurders die in het belang van de verhuur op zondag karweitjes deden. Van het Deltaplan verwachtte hij in heel de provincie aantasting van Gods geboden. Zijn angst, in 1956 uitgesproken, dat Zeeland één groot recreatiegebied zou worden zodat velen - in andere branches - er geen bestaan meer zouden kunnen vinden, werd later niet meer geuit. Het was overduidelijk dat Zeeland met zijn teruglopende agrarische werkgelegenheid en gebrekkige industrialisatie het toerisme als bestaansbron nodig had.⁹⁷

Wat betekende deze aarzelende houding ten opzichte van recreatie en toerisme nu voor het stemgedrag van de SGP-vertegenwoordigers? Toen in 1963 de onteigening van landbouwgrond langs het IJsselmeer ten behoeve van de recreatie in de Tweede Kamer in stemming gebracht werd, stemden de SGP en een KVP-er tegen. De vrees voor zondagsontheiliging en de verminking van de betrokken boerenbedrijven werden als argument aangevoerd.⁹⁸ Beide argumenten noemde Mieras in 1965 en 1967 eveneens in de Kamer toen hij de bezwaren van de SGP tegen de recreatiepolitiek naar voren bracht. De bezwaren betekenden echter geen tegenstem.⁹⁹ Het argument van de zondagsheliging woog steeds het zwaarst. In tegenstelling tot het uitoefenen van sport, konden gemeenteraden van

confessionele signatuur de met recreatie gepaard gaande onrust op zondag immers niet door middel van een verordening verbieden.

De instellingen bij uitstek die het toerisme trachtten te bevorderen waren de Verenigingen voor Vreemdelingenverkeer (VVV). Zo vroegen de provinciale VVV-en elk jaar subsidie aan bij de Staten in hun provincie. In de recreatieprovincie Zeeland leverde dat in de jaren vijftig meermalen een tegenstem van de SGP op, eenmaal ook van een deel van de zuinige ARP-fractie. De argumenten waren hier de zondagsrust en het bezwaar dat de winst die de steun opleverde slechts naar één bevolkingsgroep, de recreatieondernemers, toevloede. Kodde meende ook dat de VVV-en verder wilden gaan dan het aantrekken van 'de eenvoudige man' en 'de rustzoeker'. Tot deze categorieën wilde hij het toerisme het liefst beperken.¹⁰⁰

Vanaf 1963, nadat haar tegenstem al enige jaren was uitgebleven, betrok de Statenfractie van de SGP het argument dat er regelend moest worden opgetreden in haar beslissing de subsidie aan de VVV-Zeeland te steunen. De provincie moest, zo zei woordvoerder Adelaar, voor een zo efficiënt mogelijk gebruik en de bescherming van rust, ruimte en natuurschoon zorgen. Die taak vond de SGP belangrijker dan het stimuleren van het toerisme. De fractie stemde dan ook voor het invoeren van een provinciale raad voor de recreatie. Ten aanzien van de verwachte stormachtige ontwikkeling van de recreatie op Schouwen en de recreatieplannen in Midden-Zeeland die op de uitvoering van het Deltaplan volgden maande de SGP tot voorzichtigheid.¹⁰¹

De weerzin tegen een te economisch bepaalde visie zou in de jaren zestig sterk blijven. De collectieve voorzieningen ten behoeve van de recreatie, zo vond de SGP, moesten zoveel mogelijk door degenen die er van profiteerden gedragen worden: door de regio's of plaatsen waar toerisme was, en door de betrokken bedrijven. De partij pleitte er dan ook voor dat daartoe het provinciaal en vooral het gemeentelijk belastinggebied vergroot zou worden. Elders zou men dan niet de dupe worden van de slechts voor sommige gemeenten nodige uitgaven.¹⁰²

In de provincies Overijssel, Utrecht en Zuid-Holland was het toerisme een minder prominent beleidsonderdeel dan in Zeeland. De SGP-statenfracties stemden er dan ook niet tegen subsidie aan de provinciale VVV. In Zuid-Holland en Utrecht, met hun grote groei van recreatie door dagjesmensen uit de steden in de jaren zestig, meende de fractie een paar maal tegen bepaalde recreatieplannen te moeten stemmen.¹⁰³

In Gelderland, gedeeltelijk een echte toeristenprovincie, werd de stellingname van de SGP-fractie mede bepaald door de herkomst van de fractieleden. D. Dekker, tot 1958 fractievoorzitter, was afkomstig uit Epe en pleitte al in 1951 voor spoedige aanleg van een weg naar een recreatiegebied in de omgeving van zijn woonplaats. Daarbij haalde hij een wetenschappelijk rapport aan dat concludeerde dat Epe zich in de toekomst op het toerisme moest toeleggen. In zijn stellingname liet Dekker de belangen van de plaatselijke middenstand mee wegen. In de tweede helft van de jaren zestig echter, toen in de fractie het radicale element uit het rivierengebied domineerde, sprak de SGP zich uit tegen allerlei subsidies aan recreatiestichtingen en -fondsen, waarbij de zondagsrust als reden genoemd werd. De SGP werd hierin geëvenaard en soms zelfs voorbijgestreefd door Boerenpartij en Binding Rechts, voor wie het opofferen van landbouwgrond het grootste bezwaar was.¹⁰⁴

In de jaren zestig, toen Zeeland voor het eerst geconfronteerd werd met massatoerisme, werd het negatieve geluid van de SGP ook luider. Het leidde echter niet tot een veroordeling van alle aspecten van de recreatie. Op de achtergrond speelde, zoals trouwens ook bij de eerdere acceptatie van toerisme, een rol dat de SGP zelf middenstanders in haar gelederen had die van het toerisme profiteerden. Weer nam men het op voor de rustzoekers

onder de recreanten: vermaakscentra, die andersoortig publiek zouden aantrekken, bleven ongewenst.

Ook gaven enige figuren uit de SGP-top criteria aan voor wat zij noemden 'gepaste recreatie'. Bij recreatieve planning, aldus het Zeeuwse Statenlid R. van Ommeren in 1969 in een op Tholen gehouden lezing, moest de SGP zich niet afzijdig houden. Een gemeente moest begeleiden, maar niet te actief zijn en bij voorbeeld geen campings zelf exploiteren. G. van den Berg, in 1974 burgemeester van Sint-Philipsland, sprak van een 'selectief beleid'. Om rustzoekers aan te trekken moesten niet in het wilde weg campings binnengehaald worden en bars opgezet. Beter waren bungalows, tweede huizen en opvang met behulp van de bestaande cafés of het dorps huis. De 'rustzoekers' die hij wilde aantrekken behoorden duidelijk tot de beter gesitueerden. Hier was een verschuiving opgetreden ten opzichte van Kodde's visie op 'rustzoekers'. "Die categorie is verspreid over de gehele bevolking" had deze in 1954 verklaard.¹⁰⁵ Van den Bergs voorkeur moet dan ook gezien worden in het licht van het massa-toerisme van de jaren zestig en zeventig, waarbij in het noorden van Zeeland vooral jongeren en dagjesmensen (meestal de minder gefortuneerden) uit de Randstad (Rotterdam) het beeld bepaalden - in negatieve zin.

Plaatselijk bleef er voor de Zeeuwse gemeenteraden nog heel veel te beslissen over toen het toerisme in de Delta eenmaal op gang was gekomen. Behalve de bovenstaande aanwijzingen voor 'gepaste recreatie' - die echter rond 1970 uitgesproken werden - waren er nog enige eerdere richtlijnen waar de SGP-vertegenwoordigers hun koers aan konden toetsen. Voor de Walcherse Statenkring had bestuurslid J. de Visser al in 1962 het standpunt uitgedragen dat verpozing noodzaak was en recreatie positief. De middenstand kon er wel bij varen, maar voor de zondag kon er bedreiging in schuilen. In 1966 adviseerde de Vereniging van SGP-overheidspersonen tot zo veel mogelijk regelend optreden van gemeentewege te komen. Verder stelde de Statenfractie in 1964 dat er ten behoeve van recreatie geen noodzaak was tot onteigening van cultuurgrond over te gaan. In 1965 werd die waarschuwing met het oog op het eiland Tholen nog eens herhaald.¹⁰⁶

Subsidie-aanvragen door de VVV (provinciaal, regionaal of plaatselijk) werden door de SGP-raadsfracties in elk geval heel verschillend beoordeeld. In de eerste plaats waren er gemeenten waar de hele raad tegen stemde omdat er geen toerisme voorkwam (Waterlandkerkje, Waarde, Nieuwerkerk). Dan waren er een aantal SGP-fracties die aanvankelijk tegenstemden omdat ze vonden dat de recreatieondernemers de kosten van de VVV moesten dragen: 'de kost gaat voor de baat uit'. Later stemden zulke fracties vòòr (Serooskerke, Bruinisse, Yerseke). In een volgende categorie gemeenten stemde men bij de eerste subsidie-aanvraag al vòòr. Dit waren gemeenten waar de recreatie niet zo'n hoge vlucht nam (Biggekerke, Kapelle, Tholen-stad). Ook was een positieve houding ten aanzien van toerisme te vinden in het kustdorp Haamstede. Voor 1940 was het vreemdelingenbezoek er al een van de belangrijkste bestaansbronnen, en na 1945 zou de drukte alleen maar toenemen. In de Haamstedse raad was zelden discussie over toerisme en de SGP mengde zich daar al heel weinig in.

In plaatsen met een beperkt toeristisch aanbod was er eveneens weinig discussie, ook los van de vraag of de VVV gesubsidieerd moest worden. Op die andere beleidspunten - meestal het treffen van bepaalde voorzieningen ten dienste van de recreatie - waren de raden van Serooskerke, Biggekerke, Hoedekenskerke, Yerseke en Kapelle bij voorbeeld steeds unaniem in hun beslissingen. Alleen voelde het SGP-raadlid te Biggekerke zich af en toe geroepen om tegen de zondagsontheiliging op de stranden te protesteren - de raad was op dat punt echter machteloos. De SGP-er te Kapelle verklaarde tegen recreatie, maar voor ordening er van te zijn. Beide fracties hadden een traditie opgebouwd om steeds hun

aparte positie als SGP naar voren te brengen.¹⁰⁷

In twee plaatsen waar beslissingen ook slechts luttel voorzieningen betroffen, Waarde en Borssele, ging het verzet daar tegen niet alleen van de SGP uit. Te Borssele stemden ARP en SGP tegen een voetbrug over de schorren uit vrees voor zondagsontheiliging. Te Waarde stemden de Vrije Lijst-Van Fraassen, een deel van de CHU en de SGP uit zuinigheidsoverwegingen tegen een vergelijkbare voorziening. Dit stemgedrag van deze fracties was geheel in overeenstemming met hun houding zoals die in allerlei andere besluiten naar voren trad.¹⁰⁸

De voornaamste tegenstand tegen toerisme was te vinden op het eiland Tholen. In Sint-Annaland, Sint-Maartensdijk, Oud-Vossemeer en Poortvliet werd door de Staatkundig Gereformeerden (en de Oud-Vossemeerse ARP) tegen steun aan de VVV gestemd wegens gevaar voor de zondagsrust.¹⁰⁹ De houding van de Oud-Gereformeerde SGP-fractie te Stavenisse vormt echter een verhaal apart. De recreatie door dagjesmensen, met name op zondag, was er danig toegenomen. "Arm eiland Tholen, als het ook de dag des Heeren niet meer in ere wil houden" sprak ds J.W. Slager in zijn afscheidspreek in 1965. De SGP-raadsleden gebruikten ook andere, meer localistisch gekleurde argumenten. Zij vonden het al verkeerd dat er vreemdelingen kwamen. Dat zou ten koste gaan van het 'cachet' van het orthodoxe Stavenisse. Recreatie heette 'waardeloos', en zou het welzijn van het dorp aantasten. Vermenging van inwoners met vreemdelingen was ongewenst. Deze strikt negatieve houding vertolkte het gevoel van een flink deel van de Stavenisser bevolking.¹¹⁰

Op het eiland Tholen, waar de bevolking voor de opkomst van de pendel in de jaren vijftig maar weinig met vreemdelingen in contact kwam, betekende de plotselinge toevloed van dagjesmensen in de jaren zestig een confrontatie met een ander slag mensen. Beslissingen over voorzieningen als jachthavens en verbreding van wegen drongen zich op. Daarbij beet Sint-Annaland de spits af waar de raad in 1964 een plan voor de inrichting van een jachthaven aanvaardde. SGP-wethouder J. Moerland vond vervolgens dat hij het aan zijn wethouderschap verplicht was dat besluit uit te voeren, en verklaarde zich voor 'ordening'. Hij werkte dan ook mee aan de voorbereidingen - de jachthaven werd in 1966 geopend.¹¹¹

Moerlands fractiegenoten, met name J.A. den Engelsman, bleven echter tegen aan de jachthaven onderhavige voorzieningen stemmen. Het derde fractielid A.J. Kurvink werd door een bezoek aan de recreatiegemeente Vrouwenpolder in principe voor ordening gewonnen (campings bleken beter dan wild kamperen). Den Engelsman stelde zich echter strikt negatief op. Het kwam hem op een schrobbering van de burgemeester te staan die dit 'onaanvaardbaar en ook onhoudbaar' noemde. Het streekblad 'De Eendrachtbode' wees er in dit verband op dat in het Zuidhollandse Ouddorp de confessionele raadsmeerderheid besloten had om geen ordenende maatregelen te nemen. De toeristenstroom had er echter tot zo'n chaos geleid dat men met hangende pootjes op dat besluit had moeten terugkomen. Of dit voorbeeld eventueel andere SGP-raadsleden in hun keuze voor ordening beïnvloedde is niet zeker, het moet niet uitgesloten worden geacht.¹¹²

Na het vertrek van Moerland uit de raad bleef de Sint-Annalandse SGP uit hoofde van de zondagsrust tegen verdere uitbreiding van de voorzieningen stemmen - hoewel de stellingname van Den Engelsman en Kurvink de SGP in 1966 duidelijk stemmen had gekost. Ook de fracties van Stavenisse en Scherpenisse weigerden steeds elke ordening van de recreatiestroom omwille van de zondag. Was men te Stavenisse geheel negatief ingesteld, de fractie te Scherpenisse was wel voor ordening, maar men stemde tegen omdat die ordening feitelijk alleen maar op zondag nodig was - dan kwam de massa van de recreanten. De Sint Maartensdijkse fractie tenslotte, die zich nu eens voor, dan weer tegen een voorziening

verklaarde, worstelde met het zelfde probleem. Het feit dat zij een minderheid vormde, en dus niet - zoals in de Ouddorpse situatie - verantwoordelijk zou zijn voor het ontbreken van voorzieningen, betekende eigenlijk een geruststelling zo gaf de fractieleider toe. "Ik zou niet graag een ander het verwijt maken dit voorstel te steunen" aldus L.J. Koopman. Omdat de zondag in het geding was voelde de fractie zich toch gedwongen tegen de zaak in kwestie - een parkeerterrein voor recreanten - te stemmen. Dat voor het toerisme wat te zeggen viel in het belang van de middenstand wilde de SGP te Sint-Maartensdijk - het was inmiddels 1970 - wel toegeven. Zelfs in Stavenisse week de aanvankelijke terughoudendheid van de bevolking in de loop der jaren mede door het belang dat de middenstand bij het toerisme begon te krijgen.¹¹³

De Thoolse gemeenten Poortvliet, Tholen-stad en Oud-Vossemeer kregen door hun ligging veel minder met toerisme te maken. Op twee tijdstippen echter werd er van alle Thoolse gemeenten een uitspraak verlangd ten aanzien van de recreatie. In het voorjaar van 1967 schreef het Thoolse waterschap alle gemeenteraden aan met een voorstel voor een nieuwe 'keur' op de dijken rond het eiland, waarin vastgelegd zou worden welke dijkvakken voortaan voor het publiek opengesteld zouden worden. In de winter van hetzelfde jaar moesten de raden zich vervolgens buigen over een voor het hele eiland geldend ontwikkelingsplan ten behoeve van de recreatie.

Van de zeventien SGP-raadsleden stemden negen vòòr de invoering van de keur. De acht tegenstemmers die geen deel wilden hebben aan de recreatie die op zondag aan de dijken plaatsvond waren de hele SGP-fractie te Stavenisse, en een deel van die te Sint-Annaland, Scherpenisse en Tholen-stad. Bij het ontwikkelingsplan stemden alle fracties unaniem: die van Stavenisse, Sint-Annaland, Sint-Maartensdijk en Scherpenisse tegen (elf man), die van Oud-Vossemeer, Poortvliet en Tholen vòòr (zes man). Blijkbaar hadden de conflicten die zich reeds in de vier eerste gemeenten afgespeeld hadden, de huiver van de SGP ter plaatse opgewekt. Noch de invoering van de keur, noch die van het plan werden door dit stemgedrag beïnvloed. Alleen te Stavenisse stemde de SGP-meerderheid de keur af, zodat die onder dreigementen van het waterschap en vertraagd ingevoerd moest worden.¹¹⁴

De strak negatieve houding van de meeste SGP-fracties aangaande recreatie speelde, net als de houding ten opzichte van sportbeoefening, waarschijnlijk een rol bij het stemmenverlies in de eerste verkiezingen voor de gemeenteraad van groot - Tholen in 1971. Dat was wel het duidelijkste bewijs dat de SGP-fracties niet meer, zoals misschien eerder wel het geval geweest was, de mening van de SGP-stemmers over recreatie naar voren bracht. Het toerisme was immers langzamerhand geaccepteerd geraakt om economische redenen en door gewinning. De traditionele besteding van de zondag bleek ook niet zo door de recreanten gehinderd te worden als men wellicht eerder vermoed had. De SGP ter plaatse had zich echter niet alleen verantwoordelijk te voelen voor de zondagsrust van de inwoners, maar was aan het beginselprogramma ook verplicht 'op publiek terrein' alles te weren 'wat de heiliging van den Zondag belemmert'. Zij was dus ook verantwoordelijk voor de toeristen op het grondgebied van de gemeente. Op dit punt was de ene SGP-fractie consequenter dan de andere, maar of consequentie in dit geval de hele achterban erg aansprak, moet sterk betwijfeld worden.¹¹⁵

Met het probleem van de verantwoordelijkheid voor de toeristen op het grondgebied van de gemeente kreeg met name SGP-wethouder W. van Gilst van Bruinisse te maken. In zijn gemeente werd omstreeks 1970 door een projectontwikkelaar het recreatie-centrum 'Aquadelta' uit de grond gestampt. Aquadelta ligt ten opzichte van het dorp Bruinisse echter totaal geïsoleerd doordat een snelweg de gemeente in tweeën deelt. "Van alles gebeurt daar,

en later heb ik wel eens gedacht dat ik er tegen had moeten stemmen" aldus Van Gilst in 1990.

"Je hoort het niet, je ziet het niet, maar het gebeurt wel op Bruse grond. 's Zondags zit je in de kerk, en in het dorp merk je het niet. Vanuit de SGP is me ook wel eens gevraagd waarom ik voor dat project ben geweest, maar het is zo gegroeid."

In de eerste plaats had geen enkel lid van de Bruinisser gemeenschap er een idee van hoe snel het recreatiepark zich zou ontwikkelen. Tijdens de besluitvormingsfase, in de jaren zes, speelde bovendien het probleem dat de mosselteelt door het Deltaplan onmogelijk werd. Ter compensatie had Bruinisse van het Rijk geld gekregen voor een jachthaven. Nu bezat de gemeente zelf in het geheel geen terrein waar ze recreatie zou kunnen stimuleren. Aanvankelijk probeerde de VVD, gesteund door enige andere raadsleden, burgemeester en wethouders tot meer steun aan het aantrekken van toeristen te bewegen. Van Gilst, geen tegenstander van recreatie op zich maar wel zuinig met gemeenschapsgeld - hij behoorde tot de arbeidersklasse, niet tot de middenstand die zou profiteren - en beducht voor de zondagsrust, probeerde die subsidiëring steeds laag te houden.¹¹⁶

Vanaf het moment, al vroeg in de jaren zestig, dat definitief tot het aantrekken van toerisme in Bruinisse was besloten was er feitelijk alleen gebrek aan overeenstemming in de raad over de vorm die dit toerisme aan moest nemen. Van Gilst fractiegenoot C. Kik behoorde tot die categorie van de bevolking die wel de grond bezat waarop recreatie mogelijk was, de boeren. Een deel van hen profiteerde van het opkomend toerisme door het exploiteren van kampeergelegenheid, en weigerde grond aan de gemeente te verkopen. Kik pleitte in 1963 dan ook voor het aantrekken van beter gesitueerden en rustzoekers, en geen dagjesmensen. Toen een jaar later een groot plan gepresenteerd werd, protesteerden Kik en de CHU, niet wethouder Van Gilst. Het hoogtepunt van Kiks oppositie kwam in 1968 toen hij tegen het laten ontwikkelen van een recreatieplan stemde met het argument "boerenland in boerenhand". De VVD voor zover die de boeren vertegenwoordigde 'kon Kik wel kussen', aldus Van Gilst, maar toen Aquadelta de boeren enige jaren later groot geld begon te bieden, verkochten die hun 'boerenland' met genoegen. De andere raadsleden hadden nooit een reden gehad om tegen massa-toerisme te zijn. De exploitatie van een jachthaven, eerder geschikt voor beter gesitueerden dan voor dagjesmensen, werd dan ook door alle raadsleden, Kik inclusief, met instemming begroet.¹¹⁷

Ook in het Walcherse Meliskerke werd de aard van het gewenste toerisme in de jaren zestig de oorzaak van onenigheid. In tegenstelling tot te Bruinisse had het kamperen hier een negatieve klank. Burgemeester en wethouders, alle drie SGP-ers, wensten in 1962 alleen de 'werkelijk rustzoekenden' als toeristen te verwelkomen om het karakter van het dorp te bewaren. Het verbod op kamperen dat zij wilden invoeren, had echter niet de instemming van de overige raadsleden, ook de SGP-ers, zodat B en W het in heroverweging namen. De wijziging die vervolgens ingevoerd werd hield slechts in dat in een toekomstig bestemmingsplan ruimte voor een camping opgenomen zou worden. We zijn niet tegen toerisme, maar tegen kampeerdere, zo hielden B en W vol, en de gemeenten is geen lichaam waarvan stimuleren van toerisme verwacht kan worden. De SGP-ers en de CHU-er in de raad konden zich hierin vinden. Alleen de ARP stemde tegen het verbod. Zij wees op de buurgemeenten waar bevordering van het toerisme reeds geaccepteerd was.¹¹⁸

In Sint-Philipsland deed zich enige jaren later een vergelijkbare situatie voor. Op het schiereiland had zich een allengs toenemende rustige recreatie langs de dijken ontwikkeld, en daarom adviseerde het waterschap in 1965 om daarvoor definitief een stuk dijk aan te wijzen. Daar zouden dan voorzieningen aangelegd worden. In een besloten vergadering verklaarden beide wethouders, de SGP-er M. Reijngoudt en P. Mol van de christelijke arbeiderslijst, zich vóór. Tijdens de raadszitting bleek Reijngoudt echter, net als het tweede

SGP-raadslid, tegen te zijn in verband met de zondagsrust. Mol bleef voorstander van 'ordering'. Toen B en W de betreffende verordening eenmaal opgesteld hadden, bleek de tekst er van echter af te wijken van wat in de raad besloten was. Fel protest van de raadsliden van de andere partijen volgde, inclusief Mols fractiegenoot L. Quist.¹¹⁹

Een omvangrijker conflict over het voorzieningenpeil van Sint Philipsland vormde de achtergrond van deze controverse. In feite wensten de boeren en de middenstand, aangevoerd door de VVD, hun greep op het dorp te behouden dat zich meer en meer op de pendelarbeid ging richten. Voor de arbeidersbevolking - de achterban van de SGP en de lijst van Mol - waren noch toerisme noch voorzieningen interessant. Toen later in 1965 principe-besluiten over de recreatie gevraagd werden, stemden de volledige fracties van de SGP en de lijst-Mol dan ook tegen, zodat er geen enkele voorziening verwezenlijkt of gepland kon worden. Alleen wat de openstelling van de dijken betreft moest men toegeven. Net als te Stavenisse zorgde dwang van het waterschap in 1966 voor de aanwijzing van bepaalde dijkvakken voor recreatie.¹¹⁵

9.6 Besluit

Het zal duidelijk zijn dat de houding van de Staatkundig Gereformeerde Partij tegenover het moderne cultuurpatroon complex was. Niet alleen vertegenwoordigde de SGP geen homogene groep, naast de bevindelijk gereformeerden zetten ook anderen zich af tegen het moderne cultuurpatroon. Bovendien waren zowel aanvaarding als afwijzing van het moderne cultuurpatroon onderhevig aan de invloed van 'omgevingsfactoren'. Die waren van levensbeschouwelijke en sociaal-economische aard, maar vloeiden ook voort uit het tempo en de aard van de opmars van het nieuwe cultuurpatroon.

We mogen er van uitgaan dat er in de twintigste eeuw een voortdurende verschuiving van het traditionele naar het moderne cultuurpatroon in Nederland plaatsvond, maar dat in het Deltagebied een versnelling van dit proces met name in de jaren vijftig en zestig voorviel. Een extra versnelling kende dit proces dan weer op de vier noordelijkste Zeeuwse eilanden en Flakkee na de uitvoering van het Deltaplan vanaf \pm 1960.

Het was in deze context dat David Kodde, sprekend voor het bevindelijk gereformeerde deel van de bevolking - dat geacht werd voor de zuiverste vorm van het traditionele cultuurpatroon te staan - begon te theoretiseren over de ontmoeting van deze cultuurpatronen die hij rond 1950 in een zwart-wit verhouding schetste. Daarmee was hij een van de weinigen die moeite deed van 'binnenuit' een positieve analyse van de plattelandssamenleving te geven. Feitelijk gaf hij ook een vroege reactie tegen de consumptiemaatschappij, al voor die vaste trekken had aangenomen. Deze zwart-wit tekening werd niet lang volgehouden - Kodde ging al in de jaren vijftig over op het bespreken van concrete problemen- en maakte duidelijk deel uit van een **beginfase** waarin de versnelde komst van het moderne cultuurpatroon verwacht werd en een **afweershouding** algemeen was. Hetzelfde verschijnsel valt te constateren bij de eerste aanraking met een snel oprukkend toerisme, met name op Tholen.

De opmars van het moderne cultuurpatroon op zich verliep ongelijkmatig. Dat Schouwen-Duiveland en vooral Tholen een heftiger aanpassingsproces moesten doormaken¹¹⁶ kan de resultaten van ons onderzoek over de twintig steekproefgemeenten in Zeeland beïnvloed hebben. Ook binnen de regio's vertoonden wat geïsoleerde, steeds agrarisch blijvende gemeenschappen echter een patroon waarin weinig conflicten voorkwamen: op Tholen Poortvliet, en verder ook Waterlandkerkje en Hoedekenskerke. Soms werd, zoals te Waarde, zo'n agrarische gemeenschap echter wreed verscheurd door twisten over sportbeoefening: voetbal als vrijetijdsbesteding was een element van het moderne cultuurpatroon dat zo goed als overal, en opvallend, doordrong.

De Staatkundig Gereformeerde Partij kende een **positief** antwoord op het moderne cultuurpatroon naast een veel voorkomend afwijzen van onderdelen er van. In haar algemeenheid werd deze positieve reactie verwoord door bij voorbeeld D. Kaljouw uit Souburg. In dit dorp was aanraking met de stedelijke sfeer van de Walcherse steden traditioneel, terwijl Walcheren ook de minst zware traditie binnen de Gereformeerde Gemeenten vertegenwoordigde qua geloofsbeleving en theologie. De Zeeuwse SGP kende bovendien een sterke **bestuurlijke traditie** die via Kodde ook de landelijke SGP beïnvloedde. De SGP-leiding betoonde zich officieel niet negatief over het moderne cultuurpatroon: zij vond dat niet alle veranderingen bestreden moesten worden, maar een deel van de gevolgen er van. Naast Kodde was bij voorbeeld ook Abma, met zijn in de Gereformeerde Bond gevormde (aan de oude ARP verwante) kritisch-positieve visie op 'cultuur' verantwoordelijk voor deze stellingname.

De acceptatie van het nieuwe cultuurpatroon werd soms bevorderd door de **levensbeschouwelijke cultuur** in een gemeente. Zo heerste in Kodde's 'eigen' dorp Zoutelande en in Serooskerke grote eenstemmigheid doordat de raadsleden overwegend confessioneel en/of kerkelijk orthodox waren. In deze sfeer werd het antwoord op nieuwe ontwikkelingen vanuit een perspectief van gezamenlijkheid gegeven, waardoor bij voorbeeld 'rustig' toerisme of zaterdagvoetbal met algemene instemming geaccepteerd - en in zekere zin daarmee generaliseerd - werden.

De **vorm** die het moderne cultuurpatroon in een dorpsamenleving aannam nodigde - dat hangt nauw samen met het zojuist genoemde - vaak ook minder uit tot weerstand er tegen dan het moderne cultuurpatroon in zijn algemeenheid of de nationale verschijningsvormen er van. Er was verschil - ook voor een SGP'er - tussen een fanfare en een op zondag uitvoerend orkest, tussen de plaatselijke bibliotheek en het totaal aan leeszalen in Nederland, tussen de voetballende dorpsjeugd en professionele sportbeoefening, enzovoorts.

Verder bevorderde de **kennisname van dichtbij** van de betreffende verschijnselen de acceptatie van bepaalde onderdelen van het nieuwe cultuurpatroon. Het concrete voorbeeld kon de overgeleverde normen in een nieuw licht stellen en voor de ommezwaai van een raadslid zorgen. Op deze wijze aanvaardde Van Gilst te Bruinisse de fanfare en Kurvink te Sint-Annaland de camping als voorwerp van gemeentelijke steun. De kennismaking met het maatschappelijk werk zorgde er voor dat SGP-fracties nooit meer dan één maal tegen subsidiëring van deze voorziening stemden. Kodde's houding ten opzichte van recreatie is niet voor te stellen zonder zijn ervaringen in Zoutelande, terwijl ook Dekker door wat hij te Epe van de recreatie gezien had beïnvloed zal zijn.

Deze aanvaarding na persoonlijke toetsing zegt genoeg over het sterk plaatselijke karakter van de SGP als organisatie, en was één van de oorzaken er van dat vele onderdelen van het moderne cultuurpatroon - althans in de meeste gemeenten uit de steekproef - **vertraagd** geaccepteerd werden. Geheel in de lijn van de vooropstelling van de plaatselijke situatie en niet minder in het belang van de partij waarin conflicten voorkomen moesten worden, liet Kodde wat betreft de cultuursubsidies de raadsleden de vrije hand. Op vele andere beleidspunten gold in feite de zelfde stelregel. De aanvankelijke norm, namelijk of 'de ere Gods' door de te steunen activiteit bevorderd werd, werd slechts door een deel van de SGP-fracties gehandhaafd. In de meeste fracties werd in de beoordeling ook het **welzijn** en/of het **belang van individu** (Vaders over muziek) en **gemeenschap** (de Zeeuwse SGP over vorming) betrokken.

Niet zelden leidden dergelijke processen, in combinatie met de toetsing aan het beginselprogramma tot een **tussenvorm** tussen het oude leefpatroon en het moderne cultuurpatroon. Tussen de traditionele vormen van zorg en de van de overheid uitgaande

instelling in lag bij voorbeeld de levensbeschouwelijke organisatie - daar sprak de SGP zich op het terrein van het maatschappelijk werk voor uit. Dit antwoord was hetzelfde dat de ARP tientallen jaren eerder op de zelfde vraag naar nieuwe vormen van 'zorg' had gegeven, en de voorbode van de vorming van een eigen zuil voor het bevindelijk gereformeerde volksdeel zoals die na 1970 tot ontwikkeling kwam.

Een andere tussenpositie werd ingenomen met het pleidooi voor 'gepaste recreatie'. Niet zo'n verwonderlijke ontwikkeling, want recreatie was aanvankelijk alleen in bepaalde gemeenten radicale afwijzing ten deel gevallen. Daar werd overigens duidelijk dat de Staatkundig Gereformeerden door de **omstandigheden** tot ordening **gedwongen** werden. Ouddorp was hiervan het klinkendste voorbeeld. Slechts heel radicale elementen in de partij, zoals de fracties van Stavenisse, Scherpenisse en Sint-Philipsland lieten zich het stempel van vasthoudendheid-ten-elken-prijs opdrukken. Een goed voorbeeld van een tussenvorm was ook de door Van den Berg en anderen voorgestane visie op de sportbeoefening. Hier was de aanvankelijke afwijzing algemener geweest, maar de uiteindelijke stellingname van de SGP-top had een voorbode in Kodde's (vroeg) positieve uitspraken over spel en lichaamsbeweging.

De aan de analyse van Kraemer en De Tombe over Flakkee ontleende hypothese van de grotere compromisbereidheid van **Hervormde** SGP-raadsleden lijkt door de situatie te Tholen bevestigd te worden. Verdeeld stemmen was alleszins geaccepteerd te Sint-Maartensdijk en Sint-Annaland (Hervormd), terwijl de fracties te Stavenisse en Sint-Philipsland (Oud-Gereformeerd), en in een latere fase ook die te Scherpenisse (Gereformeerde Gemeente) voortdurend unaniem waren, ook wanneer het radicale standpunt betrof. Unaniem stemmen was ook de meest gebruikelijke situatie in overig Zeeland, waar de SGP uit leden van de Gereformeerde Gemeenten bestond. In dit kerkgenootschap en in de Oud-Gereformeerde Gemeenten vertegenwoordigden de kerkeradsleden niet zozeer verschillende groepen van de gemeente zoals in de Hervormde Kerk, maar waren zij gewoon als homogeen lichaam op te treden uit hoofde van het grote geestelijke gezag dat zij vertegenwoordigden. Het feit dat in bepaalde gemeenten de SGP-fractie soms verdeeld bleek (Borssele, Yerseke, Poortvliet, Tholen) tussen oudere en jongere SGP-ers zou kunnen wijzen op een parallel met de algemeen opener situatie in de Gereformeerde Gemeenten in de late jaren vijftig en de jaren zestig. Vergelijking met eerdere en latere perioden zou dit kunnen bevestigen of ontkrachten.

Het **negatieve** antwoord binnen de Staatkundig Gereformeerde Partij op het opdringende moderne cultuurpatroon kwam zowel voor rekening van 'radicale' als van traditionele elementen binnen de partij - vaak in een en dezelfde persoon of fractie verenigd (zie hierna over dit onderscheid). Dit antwoord werd soms ook gekleurd door de lokale politieke cultuur, maar werd in eerste instantie bepaald door de beginselaantasting die in het moderne cultuurpatroon ontdekt werd. Betrof deze 'aantasting' in vele gevallen niet direct aan de beginselen te koppelen fenomenen (vormen van vrijetijdsbesteding met name) die feitelijk vooral verdacht waren doordat ze in het traditionele cultuurpatroon niet voorkwamen, dan volgde aanvaarding, een tussenoplossing of afwijzing door slechts een deel van de SGP-fracties. In niet weinige gevallen echter bedreigde het moderne cultuurpatroon de **zondagsrust of -heiliging**. De SGP-visie op **toerisme** werd bijvoorbeeld teruggebracht op niet veel meer dan het verdedigen van de zondagsrust, terwijl ook voor sport en vele cultuuruitingen de eerbiediging van de zondag zich tot belangrijkste criterium voor acceptatie ontwikkelde. De minst traditionelen onder de SGP-ers handhaafden deze stellingname evengoed als hun meer behoudende partijgenoten.

Niet alleen was het beginselprogram op dit punt heel duidelijk - het was echter op

andere duidelijke punten zoals armenzorg gewijzigd - de binnenshuis doorgebrachte zondag paste bovendien in het traditionele agrarische leefpatroon.¹¹⁷ Een derde reden waarom de nadruk op het argument van de zondagsrust gehandhaafd bleef, was waarschijnlijk de **herkenbaarheid** die deze norm opleverde. Voor de gehele plaatselijke gemeenschap was immers te controleren welke personen de zondag niet binnenshuis c.q. op straat of met bezoek aan 'cultuur' of verstrooiing elders doorbrachten. Soms liep traditioneel de grens tussen de bevindelijk gereformeerde en andere bevolkingsgroepen langs de lijn van deze norm. Daarom werd handhaving van de zondagsrust des te belangrijker voor de leiders van de bevindelijk gereformeerde gemeenschap ter plaatse: de groepsband, de **identiteit** van de groep zelf was er mee in het geding.

Hoe sterker een gemeenschap bevindelijk is in Labadistische zin, zo zagen we in hoofdstuk vijf, des te meer zullen de geestelijke leiders er van hun gemeenteleden beoordelen op uiterlijke kenmerken. Zo zal ook het aan de zondagsrust gehechte belang groter zijn, en de moeite die de geestelijke elite doet deze af te dwingen. Afbakening van grenzen kan in zulke gemeenschappen - meer of minder bewust - immers een doel op zich zijn. Situaties als in onze steekproefgemeente Stavenisse kunnen dus heel goed vanuit de **bestaanseisen** van een erg zware bevindelijke gemeenschap verklaard worden. Een en ander geldt waarschijnlijk ook voor het radicale 'nee' tegen de plaatselijke voetbalvereniging, ook al was zondagvoetbal in de plaatselijke situatie nagenoeg uitgesloten. Een veld vol uitbundig spelende mensen is immers ook op zaterdag een alom zichtbaar teken van de aanvaarding van het moderne cultuurpatroon.

Dat de **voetbalsport** na de recreatie (de bedreigster bij uitstek van de zondagsrust) de tweede hoofdbron van conflicten werd in het Zeeland van de jaren vijftig en zestig, is bovendien terug te voeren op het feit dat een voetbalveld en het bestaan van een voetbalclub in een dorp, door de buitenwereld aan het gehele dorp toegeschreven kan worden, inclusief de groep achter de SGP. Dit tweede, 'externe' element dat de zichtbaarheid van bepaalde elementen van het moderne cultuurpatroon met zich meebrengt (het geldt trouwens ook voor de zichtbare aanwezigheid van toeristen in een gemeente) doorkruiste immers het traditionele beeld dat de bevindelijken van de plaatselijke samenleving hadden. Kraemer en De Tombe wezen er op dat de 'zwaren' op Flakkee in de traditionele situatie zichzelf als de ware dragers van de identiteit van de plaatselijke gemeenschap beschouwden. In vele Zeeuwse dorpen werd in de naoorlogse jaren echter de pretentie draagster van de **dorpsidentiteit** te zijn - zij het niet altijd bewust - overgenomen door de voetbalvereniging.

In de traditionele situatie had een deel van het dorpsleven de stilzwijgende afkeuring van de zware bevolkingsgroep ondervonden zonder dat van een echt negatieve stellingname sprake was. Dit betrof een deel van het verenigingsleven, dat zich met uitzondering van het fanfarekorps (en dat alleen nog bij uitvoeringen) **binnenshuis** afspeelde. Het was waarschijnlijk één van de redenen waarom deze '**neutrale sector**', zoals Turksma en De Klerk in Poortvliet constateerden, niet bestreden werd. De later zich aandienende voetbalverenigingen waren veel duidelijker aanwezig. Tegelijk met hun komst in de jaren vijftig en zestig kwam de neutraliteit van de neutrale sector op een andere manier onder druk te staan. De uitbreiding van het **takenpakket van de overheid** was daar verantwoordelijk voor. Doordat vele verenigingen subsidies voor hun voortbestaan begonnen aan te vragen kreeg de SGP als raadsfractie ook formele verantwoordelijkheid voor dat voortbestaan - en dat betekende een andere verhouding dan het 'gedogen' in de oude situatie.

Wie verzetten zich binnen de SGP nu het meest tegen het moderne cultuurpatroon? In ieder geval degenen die in de partij ideologisch de rechterzijde vormden. Deze **radicalen** voerden in de praktische politiek Steenbloks of Kerstens visie op de algemene genade door.

Het belang van de ware gelovigen, de verkondiging van de rechte leer en de ere Gods waren voor hen primair. Onder hen waren natuurlijk leden van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland (de fractie in de Gelderse Staten), maar ook van de Gereformeerde Gemeenten (Kuijt, Vlasblom, de fracties van Kapelle en Scherpenisse), de Hervormde Kerk (Sint-Annaland) en de Oud-Gereformeerde Gemeenten (Stavenisse). Van Gilst te Bruinisse, lid van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, stond echter tamelijk positief tegenover het moderne cultuurpatroon.

Deze wethouder was afkomstig uit de plaatselijke Oud-Gereformeerde Gemeente, terwijl de Gereformeerde Gemeente in Nederland te 'Bru' uit de Gereformeerde Kerken ontstaan was en ook niet-SGP-ers voor de raad op Van Gilst stemden. Ook in een aantal Thoolse gemeenten namen SGP-ers een minder afwijzende houding ten opzichte van de moderne samenleving aan op het moment dat zij door het **wethouderschap** de verantwoordelijkheid voor het gemeentelijke beleid gingen delen (Moerland, Klippel, Koopman, Smits). Het is niet ondenkbaar dat op de overige Zeeuwse eilanden zo'n verschuiving reeds in de vooroorlogse periode voorgevallen was. Een SGP-raadslid, zo luidt volgens Munters de achterliggende redenering, dat zich star opstelt op principieel gebied, staat 'aan de goede kant van de streep' wat er ook aan omstandigheden verandert. Wanneer men echter een beroep kan doen op **overmacht** is het blijkbaar geoorloofd de starre opstelling te laten varen.¹¹⁸

Natuurlijk speelde in de houding ten opzichte van het moderne cultuurpatroon ook een **generatieverschil** mee, zoals eerder al besproken is. Het is als zodanig niet specifiek voor de SGP. Waar de radicale stroming in de SGP overheersend was, zoals te Stavenisse of in Gelderland, was een jongere generatie zelfs uitgesprokene in haar stellingname. In Sint-Philipsland loste zij in de gedaante van de SGP de oude generatie af, die de gematigder lijst-Mol beheerst had. De oudere generatie was uiteraard veel sterker aan het traditionele cultuurpatroon gebonden.

In het wijzen op het financiële aspect van het gemeentelijk beleid uitte zich met name het **traditionele, niet-principiële** element in het afwijzen van het moderne cultuurpatroon. Inhoudelijk betekende dat dat nieuwe dingen als **nutteloos** werden afgewezen: cultuurposten in het algemeen (Mieras), romans (Stavenisse in de jaren vijftig), toneel (de Statenfracties buiten Zeeland), spel (de Gelderse fractie) en lichaamsbeweging (diverse oudere SGP-ers). Dit nutteloosheidsargument kwam bij Kodde zelden voor. Zijn visie was meestal gebaseerd op de beperkte taak van de overheid. En ook hierin kwam verandering: de SGP stond een modernere uitleg hiervan toe sinds zij leiding bij vrijetijdsbesteding tot de eventuele taken van de overheid was gaan rekenen. In de praktijk aanvaardde Kodde deze mogelijkheid op de beleidspunten toerisme en jeugdwerk, veel minder op het terrein van de cultuur in engere zin.

Dat principiële en traditionele motieven vaak samenvielen suggereerde Bergsma reeds toen hij er op wees dat het lidmaatschap van de zwaarste kerkgenootschappen (de zwaarste in een regio) mede de uitdrukking was van het feit dat de betreffende bevolkingsgroep de meest traditionele leefgewoonten nastreefde. Het meeste traditionalisme troffen we in onze steek-proefgemeenten inderdaad aan in de Oud-Gereformeerde SGP-fracties van Sint-Philipsland en Stavenisse - met in de laatste enige uitgesproken localistische trekjes.

In Bergsma's onderzoeksgebied zou deze **'dorpskerkinvloed'** de verschillen in behoudendheid tussen de dorpen geheel verklaren. In Zeeland is dat zeker niet het geval. Staatkundig Gereformeerde fracties van dezelfde kerkelijke kleur gedroegen zich vaak verschillend. Hier speelt met name het verschil tussen de eilanden een rol. Wanneer de **historische factor** bij dit verschil betrokken wordt, is echter meer verklaring mogelijk. De behoudender Oud-Gereformeerde Gemeente van Stavenisse is immers ontstaan uit een Bak-

keriaanse gemeente, die van Sint-Philipsland was Van Dijkiaans, evenals de oorspronkelijke Oud-Gereformeerde groep te Bruinisse. In de Gereformeerde Gemeenten op Zuid-Beveland was een tamelijke Bakkeriaanse invloed merkbaar, in het geheel Van Dijkiaanse Walcheren niet. De Ledeboeriaanse deel-traditie van Bakker uit de 19e eeuw was aanmerkelijk zwaarder dan die van Van Dijke.

Duidelijk naspeurbare gevolgen voor de aanvaarding van het moderne cultuurpatroon hadden ook de **minderheidspositie** van de plaatselijke SGP en de **locale politieke cultuur**. Wanneer de antithese in de dorpspolitiek een rol speelde, zoals in Borssele en Sint-Maartensdijk in de jaren vijftig, te Stavenisse, Scherpenisse en Meliskerke, of de SGP een onbetekenende minderheid vormde (Kapelle) werden meer zaken afgewezen. In hoofdstuk acht is hierop reeds dieper ingegaan.

Dat, zoals Bergsma stelde, de **niet-nationale oriëntatie** van bepaalde **kerkgenootschappen** er voor zorgde dat de bevindelijken in een dorp des te sterker het hemd van het traditionalisme aantrokken en vasthielden, wordt door onze gegevens bevestigd. In Zeeland was deze lokale oriëntatie op kerkelijk gebied te vinden bij de Bonders en Oud-Gereformeerden. Zij waren in ieder geval verantwoordelijk voor de behoudendheid in Stavenisse, Sint-Philipsland, Sint-Annaland en (in mindere mate) Sint-Maartensdijk. De stelling van Bergsma dat traditionalisme een plaatselijke groep soms meer samenbindt dan de bevindelijkheid van diezelfde groep kan alleen door dieper onderzoek ter plaatse bevestigd of ontkracht worden. De situatie te Waarde suggereert wel dat ook in Zeeland een dergelijke verwevenheid voor kon komen.

Met Waarde zijn we aangeland bij de **sociaal-economische factor** in de confrontatie van Staatkundig Gereformeerde Partij en het moderne cultuurpatroon. De politieke geschiedenis van dit dorp is niet te begrijpen zonder de wetenschap dat het hier een gemeenschap van kleine boeren betreft. Evenals in de eerste naoorlogse jaren te Stavenisse kwam hier een Vrije Lijst voor die zich extreem behoudend opstelde en de SGP als bestrijdster van het moderne cultuurpatroon overvleugelde. Niet op principiële basis: het financiële argument was voor deze groepen primair. Enige SGP-fracties die zich niet zo opvallend maar toch vrij continu verweerden tegen het moderne cultuurpatroon troffen we aan in dorpen met overwegend kleine agrarische bedrijven: Meliskerke, Poortvliet, Scherpenisse. Dat de plaatselijke SGP hier en in Waarde eerder stemmen won dan verloor, kan er op wijzen dat de behoudendheid van de fractie de kleine boeren van niet-SGP origine aansprak. Deze situatie komt overeen met die te Flakkee, waar de SGP eveneens de kleine boeren en middenstand en het traditionele cultuurpatroon representerend, winst boekte bij de gemeentelijke herindeling. In het **'flakkeese model'** zoals Kraemer en De Tombe dat schetsten, ontpopte de SGP zich als toevluchtsoord voor de verdedigers van het traditionele cultuurpatroon. In dit model neigde de traditionele elite van grote boeren er bovendien toe het feit te verdoezelen dat er een botsing tussen cultuurpatronen aan het plaatsgrijpen was.

Naast dit model, dat dus voor een deel van Zeeland zeker opgaat, bestaan er ook andere. Een variant er van vinden we op Sint-Philipsland waar de sterk gevoelde tegenstelling tot de grote boeren en de middenstand de **arbeiders-SGP**, voorafgegaan door de lijst-Mol, voorbestemde voor traditionalisme. De als progressief, bijna revolutionair ervaren start van de lijst-Mol in de jaren dertig en de arbeidersachtergrond van fracties en kiesverenigingen zorgden echter voor een relatieve openheid. Immers, de arbeiders in het Zeeland van de jaren veertig en vijftig hadden een minder beperkte horizon dan de boerenbevolking, zeker dan de kleinere boeren. Een sociologische studie over het toch wel enigszins geïsoleerde Kortgene op Noord-Beveland merkte op dat het gevarieerde werk van vooral de losse arbeider hem die wijdere blik bezorgd had.¹¹⁹ Sint-Philipsland kende geen kleine

boerenstand, maar wel veel landarbeiders die begonnen waren te pendelen. In deze situatie was het juist de economische elite die, gericht op de ontwikkeling van het dorp, de botsing tussen de cultuurpatronen bekleemtoonde.

De grotere openheid van een door haar arbeidersachtergrond gekleurde SGP-fractie bleek ook in het geval Bruinisse (Van Gilst). Ook hier was een economische elite van grote boeren, die echter naast de arbeiders in de partij vertegenwoordigd was. In dit **gemengde model** moest aanvankelijk unanieme weerzin tegen het toerisme, feitelijk tegen de VVD met haar middenstandsbelang, plaatsmaken voor verdeeldheid binnen de SGP-fractie. Dergelijke situaties, waarin de SGP niet per se voor een bepaalde bevolkingsgroep stond, kwamen natuurlijk meer voor.

De precieze rol van de sociaal-economische verhoudingen in de confrontatie tussen de SGP en het moderne cultuurpatroon is dus terug te voeren op minstens drie factoren: ten eerste welke bevolkingsgroepen de SGP vertegenwoordigde, in de tweede plaats het al dan niet bestaan van klassentegenstellingen in een gemeenschap en tenslotte het gegeven welke van die groepen of klassen zich opwierp als degene die het moderne cultuurpatroon binnenhaalde. Ook de vorm waarin dit laatste zich aandienende was relevant: op toerisme reageerde een groep als de middenstand positief die in andere situaties wellicht terughoudender zou zijn.

Medestanders voor haar weerzin tegen delen van het moderne cultuurpatroon vond de SGP aan twee zijden. Radicaler in hun afwijzing waren de Boerenpartij en de Vrije Lijsten te Waarde en Stavenisse. Minder afwijzend dan de SGP waren het Overijsselse GPV en de Statenfracties van de ARP in Overijssel, Gelderland, Zuid-Holland en Zeeland. Zij maakten alle een verandering door, waarbij zij zowel aanvankelijk rond 1950 als tenslotte in 1970 positiever ten opzichte van het moderne cultuurpatroon stonden dan de SGP-fracties in hun provincie. Voor de raadsfracties van de ARP te Borsssele en Yerseke met name, en in mindere mate ARP- en CHU-fracties in enige andere gemeenten, gold hetzelfde. Waar bij deze confessionele partijen de beperkte overheidstaak en soms het beginselprogramma tot een afwijzing van bepaalde fenomenen leidde, beriepen de Boerenpartij en de Vrije Lijsten zich direkter op zuinigheid en op de traditionele leefsituatie. Sloot de SGP plaatselijk soms bij dit laatste aan, landelijk lag haar argumentatie toch dichterbij die van de (oude) ARP en het GPV.

Dat binnen de SGP van een zekere **radicalisering** sprake zou zijn geweest in de jaren zestig, is eerder al gesuggereerd. Het duidelijkste geval deed zich voor in de Statenfractie van Gelderland, waar de radicalisering samenhang met de conflicten in de landelijke SGP aan het eind van de jaren zestig. Het is echter de moeite waard er op te wijzen dat in deze provincie een algemene radicalisering van de dragers van het traditionele cultuurpatroon in die tijd plaatsvond: de Boerenpartij was er uitermate succesvol.

Een bescheidener reactie zou ook in Zuid-Holland en in mindere mate in Zeeland in de zelfde periode aan te treffen zijn. Men zette zich af tegen de vormen die de moderne (jeugd)cultuur in de Randstad begon aan te nemen. Eventueel is in de stellingnames van de Utrechtse Statenfractie een mengeling van beide invloeden waar te nemen. Op plaatselijk niveau kunnen we waarschijnlijk alleen daar spreken van een reactie waar het toerisme een snelle opmars vertoonde en de SGP radicale elementen telde: Stavenisse, Sint-Philipsland, in mindere mate Scherpenisse, Sint-Annaland en Sint-Maartensdijk. Dat bedoelde reactie zich meestal uitte in een **tegenstem** en niet meer dan dat, geeft aan dat een karakterisering als 'radicaal' hier niet terecht is. Munters heeft er op gewezen dat een tegenstem niet per definitie betekent dat men een voorstel slecht vindt, alleen maar dat men er niet medeverantwoordelijk voor wil zijn. Aan nuchterheid ontbrak het de Thoolse en Sint-Philipslandse

SGP in onze periode dan ook niet volgens deze socioloog.¹²⁰

Zoals eerder gezegd, moet hier met de **uitgangssituatie** in 1945 rekening worden gehouden: op de eilanden Tholen en Sint-Philipsland was de aanwezigheid van niet-eilandbewoners en niet-dragers van het oude leefpatroon ongebruikelijk.¹²¹ In overig Zeeland was door vooroorlogs toerisme (Haamstede, delen van Walcheren) en de nabijheid van stadsbewoners (Walcheren) en rooms-katholieken (delen van Zuid-Beveland en Zeeuws-Vlaanderen) de confrontatie met andere cultuurvormen althans bekend als mogelijkheid. Tholen in de vroege en Sint-Philipsland in de late jaren zestig beleefden de beginfase van de confrontatie met het moderne cultuurpatroon - een fase waarin de afweerhouding gebruikelijk was. Die fase had de SGP-top op dat moment al achter de rug, uitzonderingen als Mieras daargelaten.

De fracties ter plaatse werd door de losse structuur van de SGP een **persoonlijke kennisname** van en stellingname tegenover het moderne cultuurpatroon niet bespaard. Zij zouden ook niet anders gewild hebben. Voor de Zeeuwse plattelander is immers, zo schreven Breek en Louwerse in 1949, "het concrete ding drager van een algemene waarheid."

"De aard der werkzaamheden brengt (...) mede een sterke gebondenheid aan eigen erf, waarbij komt de geïsoleerde ligging van het dorp (...). Onvermijdelijk gevolg hiervan is: beperktheid van gezichtskring. Voor iets nieuws is men alleen dan vatbaar, wanneer men het heeft gezien."¹²²

In het licht van deze opmerking wint mijns inziens de eerdere uiteenzetting over het **zichtbaarheids-element** in omstreden zaken als het toerisme en het voetbalveld aan waarde. Misschien is het goed dit besluit af te ronden met een opsomming van de grote conflicten rondom de aanvaarding van het moderne cultuurpatroon waarbij de SGP in onze twintig steekproefgemeenten betrokken was.

Tabel 9.1 Conflictmomenten aanvaarding pregnante onderdelen van het moderne cultuurpatroon in twintig Zeeuwse gemeenten (principiële stellingname door SGP-fracties). **Cursief: opvallende en/of onopgeloste conflicten.**

plaats	periode	onderwerp
Sint-Annaland	1948,1959-1969	voetbalvereniging en -veld
Nieuwerkerk	1949	voetbalveld
Yerseke	1950	voetbalveld
<i>Waarde</i>	<i>1949-1955,1958</i>	<i>voetbalveld</i>
Borssele	1949-1958	korfbalveren./sportveld
<i>Kapelle</i>	<i>1949-1970</i>	<i>voetbalvereniging en -veld</i>
Poortvliet	1959	voetbalvereniging
<i>Scherpenisse</i>	<i>1961-1970</i>	<i>voetbalvereniging</i>
<i>Sint-Philipsland</i>	<i>1962-1970</i>	<i>korfbalvereniging</i>
<i>Stavenisse</i>	<i>1964-1968</i>	<i>voetbalvereniging en -veld</i>
<i>Sint-Annaland</i>	<i>1961,1964-1970</i>	<i>VVV-subsidie, voorzieningen</i>
<i>Stavenisse</i>	<i>1961-66,1965-70</i>	<i>VVV-subsidie, voorzieningen</i>
Oud-Vossemeer	1962	VVV-subsidie
Poortvliet	1962	VVV-subsidie
Borssele	1962	voorzieningen
<i>Meliskerke</i>	<i>1962</i>	<i>voorzieningen</i>
<i>Sint-Maartensdijk</i>	<i>1963-66,1966-70</i>	<i>VVV-subsidie, voorzieningen</i>

<i>Scherpenisse</i>	1964-1970	voorzieningen
<i>Waarde</i>	1965-1966	voorzieningen
<i>Sint-Philipsland</i>	1965	voorzieningen

Vond dus een eerste golf van confrontaties met het moderne cultuurpatroon plaats rond 1950 met de komst van voetbalverenigingen en sportvelden, een tweede golf aan het begin van de jaren zestig was krachtiger: in een aantal gemeenten ging deze verlate aanrede gepaard met de aanmelding van het toerisme in de vorm van de oprichting van een plaatselijke VVV. Intensivering van de confrontatie vond nogmaals plaats in het midden van de jaren zestig toen de vraag naar recreatieve voorzieningen, die op Walcheren en Zuid-Beveland iets eerder kwam, op Tholen en Sint-Philipsland opdook (terwijl een aantal confrontaties over voetbalvelden nog speelden).

Noten bij hoofdstuk 9

1. *De Banier*, 15-11-1959; Kabos, 23, 26
2. Kabos, 27, 29
3. Turksma en De Klerk, 39
4. Turksma en De Klerk, 45; Kraemer en De Tombe, 94
5. Bergsma, 207
6. Kabos, 24; *De Banier*, 11-8-1949
7. *De Banier*, 11-8-1949, 31-3-1955 (citaat), 15-10-1959; *Notulen Ledenvergaderingen Statenkring Walcheren*, 28-1-1960
8. *De Banier*, 11-8-1949 en 15-10-1959 (citaat)
9. Kraemer en De Tombe, 20, 21; Kabos, 29
10. Breure, SGP-wethouder te Kortgene, spreekt over de grote veranderingen die zich op Noord-Beveland voltrokken, *Notulen Ledenvergaderingen Prov. Veren. Zeeland*, 2-12-1961; Hier en op Tholen was vanaf 1945 een fikse uitstoot van arbeidskrachten uit de landbouw op gang gekomen.
11. vgl. J. Verrips, 186, over de Bondspredding in Ottoland in de jaren zestig; Kraemer en De Tombe, 102; *De Banier*, 31-3-1955; *Notulen Provinciale Staten van Zeeland*, 1956, 426 en 1961, 372.
12. *Notulen Provinciale Staten van Gelderland*, 1959, 69; *Notulen Veren. van Staatk. Geref. Overheids-personen Zeeland*, 11-4-1959; *Notulen Ledenverg. Prov. Ver. Zeeland*, 10-2-1968
13. *Notulen Statenkring Walcheren*, 28-1-1960; *Notulen Ledenverg. Prov. Veren. Zeeland*, 9-2-1957 en 25-3-1961 (citaat); *Notulen Bestuursverg. Prov. Veren. Zeeland*, 2-12-1961
14. *Notulen Prov. Staten van Zeeland*, 1967, 71 en 142; *Notulen Prov. Staten van Gelderland*, 15-12-1969; *Notulen Statenkring Walcheren*, 16-2-1963
15. *De Banier*, 31-3-1955; *Notulen Ledenverg. Prov. Veren. Zeeland*, 23-4-1960 en 25-3-1961; *Notulen Prov. Staten van Zeeland*, 1967, 142; *Notulen Prov. Staten van Gelderland*, 1959, 69
16. W. Derksen en A.F.A. Korsten (red.), *Lokaal bestuur in Nederland*, Alphen a/d Rijn, Brussel 1985, 87
17. Kraemer en De Tombe, 107
18. Kraemer en De Tombe, 102, 103; Turksma en De Klerk, 24
19. Kraemer en De Tombe, 103; Felling en Peters, 41, 42
20. Kraemer en De Tombe, 100, 103
21. vgl. Ellemers over de Geref. Gemeente van Kortgene op Noord-Beveland: "this group has preserved what the others have lost (...) and they only mix with one another. (...) They form an island within an island which, sociologically speaking, is slowly but surely turning 'mainlandish', *Studies in Holland Flood disaster*, III, 8.
22. Kraemer en De Tombe, 103
23. Turksma en De Klerk, 8, 9
24. Bergsma, 86, 140-144
25. De socioloog Ellemers constateerde te Kortgene zelfs dat de arbeidersstand die van de grotere

boeren in openheid voor nieuwe ontwikkelingen voorbijstreefde, *Studies in Holland Flood disaster*, III, 11; Bergsma, 209; Bergsma onderscheidde dus niet de op Flakkee voorkomende categorie mensen die op cultureel gebied behoudend en op economisch gebied progressief waren. Een nader onderzoek van Muntjewerff, *Gereformeerde Bonden*, 39-41, in 1973 in de Dokkumer Wouden bewees dat deze categorie wel aanwezig was.

26. Bergsma, 195, 197, 202 (citaat)
27. Bergsma benadrukt de rol van de predikant in dit proces, a.w., 193, 210, 211 (citaat).
28. J. Verrips, 235
29. *De Banier*, 14-4-1955 en 31-12-1970
30. Kodde's Overijsselse tegenhanger Van der Meulen gaf als norm voor subsidieverlening aan dat van de aanvragende verenigingen "de stimulerende kracht voor haar actie" moest uitgaan, *Notulen van de Staten van Overijssel*, 15-1-1947; *De Banier*, 9-11-1950 en 31-12-1970; Al in 1955 hield Kodde de SGP-ers het bezwaar voor dat aan het zelf aanvragen van subsidie kleefde: afhankelijkheid van de overheid, vrijheidsbeknotten, *De Banier*, 30-6-1955.
31. *Notulen Veren. van Overheidspersonen Zeeland*, 3-9-1955; *De Banier*, 9-3-1950
32. *Notulen Ledenverg. Prov. Veren. Zeeland*, 26-2-1955; *De Banier*, 16-9-1954 en 30-6-1955
33. *Notulen van de Provinciale Staten van Zeeland*, 1952, 341; idem, 1959, 317; idem, 1964, 128; *De Banier*, 16-9-1954
34. *De Banier*, 6-1 en 26-10-1955
35. Kuijt, *Kerk en cultuur*, 35, 36
36. Kuijt, *Kerk en cultuur*, 36-39
37. Kuijt, *Kerk en cultuur*, 16, 22, 23 en 26
38. *Nieuws van de Dag*, 30-1-1965
39. *De Banier*, 5-5-1966 en 20-3-1969; De Groot bezat in 1960 tien meter theologische werken, lezen was zijn enige hobby, *Nieuws van de Dag*, 30-1-1965.
40. *De Banier*, 4-3-1965
41. Kuijt, *Kerk en cultuur*, 15
42. *De Banier*, 4-9-1969 (citaat); Valkenburg, *Waar het om gaat*, 20
43. *De Banier*, 8-1 en 31-12-1970
44. *De Banier*, 19-12-1963 en 2-2-1967
45. *Notulen van de Prov. Staten van Zuid-Holland*, 22-12-1954 en 22-12-1955; *Notulen Prov. Staten van Zeeland*, 1953, 310; *Notulen van het verhandelde door de Staten van Gelderland*, 16-12-1958; *Notulen van de Staten van Overijssel*, 19-1-1949, 10-1-1951 en 3-1-1952
46. "De Zeeuwse Bibliotheek had altijd een vrij goede naam, ook principieel oordelend.", Mededelingen R. van Ommeren; *Notulen van de Prov. Staten van Zeeland*, 1951, 299.
47. De gewraakte voorwaarde was; "...worden geweerd boeken met een zede kwetsenden, gezagsondermijnenden en Gods Naam misbruikenden inhoud." In 1949 trok Van Bochove zijn tegenstem in toen Gedeputeerde Staten toezegden zich voor een zo scherp mogelijke controle tot de Rijkscommissie van Toezicht te richten, *Verkort verslag der Handelingen van de Provinciale Staten van Utrecht*, begroting 1947, 17-2-1948, 25-1-1949, 18-1-1950, 24-1-1951, 15-1-1952, 15-12-1966;
48. Omdat de provinciale selectie-voorwaarden vervallen waren; In Tholen stemde in 1968 verder nog één SGP-raadslid om financiële redenen tegen bibliotheeksubsidie.
49. *Verslagen van de vergaderingen van Prov. Staten van Gelderland*, 16-12-1958, 19-12-1960, 10-11-1964, 14-12-1966 en 13-12-1967
50. *Notulen van de Staten van Zeeland*, 1958, 732; 1959, 275; *Notulen van de Staten van Overijssel*, 15-3-1967; *Verkort verslag der Handelingen van de Prov. Staten van Utrecht*, 17-12-1969
51. De conservatieve ARP'er P. Meliefste had er in 1965 al gezegd dat het maximale bedrag voor cultuursubsidies nu wel bereikt was, *Notulen van de Staten van Zeeland*, 1965, 94; 1970, 96; Mededelingen L.J.M. Hage (Zuid-Holland).
52. *Notulen van het verhandelde door de Staten van Gelderland*, 6-12-1955; *Verkort verslag van het verhandelde door de Prov. Staten van Utrecht*, 11-12-1963; *Notulen van de Prov. Staten van Zeeland*, 1962, 326; 1969, 33
53. Waarschijnlijk omdat in die post nu verschillende muzieksubsidies samengevoegd waren.

54. *Notulen Veren. van Staatk. Geref. Overheidspersonen in Zeeland, 29-5-1933*
55. 'Over het feit dat sommigen in de SGP-achterban (te Bruinisse) thuis flink aan de borrel zitten, hoor je echter nooit klagen.' Mededelingen W. van Gilst; *Notulen Veren. van Staatk. Geref. Overheidspersonen in Zeeland, 15-5-1954.*
56. *De Eendrachbode, 22-10-1954 (Vaders) en 29-7-1960 (Polderman).*
57. *De Eendrachbode, 15-12-1966*
58. *De Eendrachbode, 15-4-1955; Notulen van de raad van Biggekerke, 16-12-1946*
59. Voor subsidie aan de Fed. van Verpleeginrichtingen voor langdurig zieken stemden SGP, CHU, 3 PvdA-ers en een VVD-er in 1956, de SGP, CHU, PvdA, VVD en 2 ARP-ers in 1959; Bij die laatste gelegenheid sprak ARP-er P. Meliefste "Op een bepaald ogenblik zullen wij als Staten moeten besluiten niet verder dan tot een zekere grens te gaan", *Notulen van de Staten van Zeeland, 1956, 186; 1959, 226, 232.*
60. *De Banier, 6-3-1958*
61. *Notulen Veren. van Staatk. Geref. Overheidspersonen Zeeland, 16-9-1954; De Banier, 29-11-1956, 17-1 en 16-5-1963; De Zeeuwse SGP-fractie stemde in 1968 voor subsidieverhoging voor de toporganen van het maatschappelijk werk in de provincie, Notulen Prov. Staten van Zeeland, 1968, 155.*
62. *Notulen van de raad van Meliskerke, 6-9-1949, 15-12-1950; De Eendrachbode 12-10-1956; vgl. Van den Bergh, 111.*
63. *Notulen van de raad van Meliskerke, 25-6-1954 (SGP-er De Korte nogal positief over de subsidie), 28-12-1956; De Banier, 31-1-1952;*
64. *Notulen Veren. van Staatk. Geref. Overheidspersonen in Zeeland, 4-12-1954; Notulen van de raad van Waarde, 31-1-1957*
65. *Notulen Prov. Staten van Zeeland, 1956, 335; 1969, deel V, 16*
66. *De Banier, 29-11-1962 en 31-12-1970 (citaat)*
67. *De Banier, 19-3-1953*
68. *De Banier, 1-1-1948 en 19-3-1953*
69. *Notulen van de Staten van Zeeland, 1953, 303, 304; 1968, 113, 115; 1969, 30, 31*
70. *De Banier, 30-10-1969*
71. *Notulen van het verhandelde door de Staten van Gelderland, 8-11-1960; In Overijssel stemde slechts in 1959 het GPV tegen vorming van jeugdleiders door centrale organisaties als niet strokend met het levensbeschouwelijke karakter van de organisaties, Notulen van de Staten van Overijssel, 15-7-1959.*
72. *De Banier, 22-6-1968; Notulen van het verhandelde door de Staten van Gelderland, 16-12-1958*
73. Te Bruinisse stonden B en W positief tegenover de oprichting van een sociëteit, *Notulen van de raad van Bruinisse, 16-1-1969; Eendrachbode, 31-5-1957; Notulen van de raad van Borssele, 3-3 en 16-12-1954, 25-11-1955, 29-11-1956; Notulen van de raad van Yerseke, 30-12-1963, 29-9-1967 en 29-3-1968; Slabbekoorn was de enige SGP-er in de 20 gemeenten die tegen de gecombineerde subsidie aan de protestantse en rooms-katholieke jeugdwerkstichtingen stemde, Notulen van de raad van Kapelle, 17-12-1959, 30-1 en 16-12-1969 (soos), 7-3-1960 (jeugdwerkstichtingen); Vóór 1967 stemde te Sint-Philipsland overigens de gehele raad tegen subsidie aan de protestantse jeugdwerkstichting 'Pro Juventute'.*
74. Mededelingen L.J.M. Hage en H. van Rossum.
75. Mededeling R. van Ommeren; *Notulen van de Staten van Zeeland, 1969, I, 42: "teveel vraagtekens.."*
76. Stap, 83
77. *De Banier, 2-11-1950, 21-12-1957, 19-12-1963, 11-2-1965*
78. *De Banier, 13-5-1948*
79. *De Banier, 16-3-1950*
80. Het voorstel was zonder hoofdelijke stemming aangenomen, *Notulen van de raad van Zoutelande, 31-10-1949; Overigens ging elders het gerucht dat Kodde bij de opening van het (nog niet bestaande) veld persoonlijk aanwezig geweest zou zijn, ARP-raadslid te Yerseke, Notulen van de raad van Yerseke, 3-2-1950.*
81. Het aanleggen van een sportveld op zich had hij in 1948 nog veroordeeld als 'luxe' en als plaats waar de jeugd verkeerd zou worden beïnvloed, *Notulen Veren. van Staatk. Geref. Overheidspersonen*

- Zeeland*, 22-5-1948; Deze stellingname was na het besluit te Zoutelande waarschijnlijk niet te handhaven.
82. *Notulen van de Veren. van SGP-Overheidspersonen in Zeeland*, 3-9-1955; *Notulen Bestuursvergad. Prov. Veren. Zeeland der SGP*, 24-1-1959. Van Houdt, die te Poortvliet tegengestemd had, werd er op gewezen dat er ook andere benaderingen van deze kwestie bestonden.
 83. *De Banier*, 11 en 18-8-1960; Abma bij een lezing voor de Statenkring Tholen van de SGP, *Eendrachtbode*, 9-10-1969.
 84. *De Banier*, 16-3-1950, 11 en 18-8-1960; 'Correctie op de bezwaren van de arbeid', aldus Kodde, *Notulen van de Staten van Zeeland*, 1966, 66.
 85. *Notulen van de raad van Kapelle*, 28-6-1951 en 11-3-1955; Veel boeren te Ottoland, met name de SGP-ers onder hen, vonden sport nutteloos. Zij erkenden niet de verdeling van de tijd in werktijd en vrije tijd zoals arbeiders en anderen deden, J. Verrips, 181.
 86. *De Banier*, 11-8-1960; G. van den Berg, in: Valkenburg, *SGP-ers*, 14, 15, 16 (citaat).
 87. Van den Berg, in: Valkenburg, *SGP-ers*, 16
 88. zie noot 81 en 82; *Notulen Veren. van SGP-Overheidspersonen in Zeeland*, 11-4-1959
 89. Tegen de aanwijzing van een terrein voor een voetbalveld in het bestemmingsplan diende de Oud-Gereformeerde kerkeraad vervolgens een bezwaar in. Sportbeoefening, zo meende zij, was volgens de Bijbel ongeoorloofd. *Eendrachtbode*, 2-4, 14-5 en 25-6-1964; Ds A. Korevaar, Bondsprekikant te Scherpenisse reageerde door in een lezing op de waarde van het lichaam, die ook in de Bijbel genoemd wordt, te wijzen, *Eendrachtbode*, 21-5-1964.
 90. *Eendrachtbode*, 10-11 en 29-12-1966
 91. Klippel beriep zich niet op het principe maar op zuinigheidsoverwegingen; Mededelingen M.K. de Wilde; *Eendrachtbode*, 29-2-1968 en 6-5-1971. Smits beriep zich in 1971 op de mening van het SGP-partijbestuur.
 92. Te Nieuwerkerk en Poortvliet kwam de kwestie maar éénmalig aan de orde; De Nieuwerkerkse SGP voerde aan dat de spieren van de plattelandsjeugd al door te werken ontwikkeld werden, *Notulen van de raad van Nieuwerkerk*, 14-9-1949; Moerlands beroep op het partijbestuur werd door de Stavenisser SGP-leider Smits tegengesproken, *Eendrachtbode*, 29-12-1966; *Notulen van de raad van Yerseke*, 3-5-1968.
 93. *Eendrachtbode*, 3-4 en 15-5-1959
 94. Zwemer, *Waarde*, 49, 51
 95. vgl. Zwemer, *Vijfdaagse werkweek* en Van den Bergh, 83
 96. vgl. Zwemer, *Vijfdaagse werkweek*
 97. *De Banier*, 26-7-1956, 6-8 en 29-9-1955
 98. Daarnaast ook het feit dat onteigend werd ten behoeve van een stichting, dus niet voor het algemeen nut, *De Banier*, 4-4-1963.
 99. *De Banier*, 11-2-1965 en 2-2-1967; Abma voegde daar in 1966 bij de begroting van Landbouw nog aan toe: men recreëre niet te dicht in de omgeving van de boer, die als hardwerkend mens zijn zondagsrust zo nodig heeft, *De Banier*, 17-2-1966.
 100. Toen later, in 1969, de koppeling tussen de bijdrage uit het bedrijfsleven aan de VVV-Zeeland en de hoogte van de subsidie werd losgelaten, protesteerde de SGP dan ook, *Notulen van de Staten van Zeeland*, 1952, 539, 540; 1954, 347, 352; 1957, 643-653, 762, 770.
 101. Langzaam brak in de Zeeuwse SGP het besef door dat voor de stedelingen vakantie onmisbaar was. Mededeling A. Maljaars; *Notulen van de Staten van Zeeland*, 1963, 55; 1964, 42.
 102. De SGP stemde dan ook voor invoering van toeristenbelasting in de afzonderlijke gemeenten; *Notulen van de Staten van Zeeland*, 1964, 43, 44, 72, 165; 1969, V, 24.
 103. *Verkort verslag der Handelingen van de Provinciale Staten van Utrecht*, 22-10-1963 en 11-11-1970; *Notulen Provinciale Staten Zuid-Holland*, begrotingen 1966 en 1970.
 104. Bij de begroting van 1969 stemde de SGP zelfs tegen alle recreatieposten; *Notulen van het verhandelde door de Staten van Gelderland*, 22 en 29-1-1951, 15-12-1965 en 18-12-1968.
 105. *Notulen van de Staten van Zeeland*, 1954, 352 (Kodde over rustzoekers), 1967, 72; 1968, 145; 1969, 24; Mededeling A. Maljaars (ondernemers binnen de SGP); Van Ommeren voor de Statenkring Tholen der SGP, in: *Eendrachtbode*, 9-10-1969; G. van den Berg, in: Valkenburg, *SGP-ers*, 23

106. *Notulen ledenvergaderingen van de Statenkring Walcheren der SGP*, 3-2-1962; *Notulen Veren.voor SGP-overheidspersonen in Zeeland*, 4-6-1966; *Notulen van de Staten van Zeeland*, 1964, 44 (verwerving door de provincie); 1965, 48.
107. *Notulen van de raad van Biggekerke*, 18-6-1956, 12-4-1960; *Notulen van de raad van Kapelle*, 28-3-1966
108. Te Waarde stemden alleen de SGP- en CHU-wethouder vòdr; *Notulen van de raad van Waarde*, 16-5-1966; *Notulen van de raad van Borssele*, 26-3-1962.
109. Te Poortvliet stemden ARP en CHU tegen omdat ze steun aan de VVV een taak voor de ondernemers vonden. Te St-Maartensdijk stemde de SGP-wethouder vanaf 1967 vòdr.
110. *Eendrachtbode*, 1-12-1961, 31-10-1963, 19-8-1965, 10-11-1966, 29-8-1968; Mededeling M.K. de Wilde.
111. *Eendrachtbode*, 3-10-1963, 1-10-1964, 1-4 en 23-12-1965
112. *Eendrachtbode*, 6-5 en 10-6-1965, 19-8-1965, 16-7-1970
113. *Eendrachtbode*, 22-7-1965 en 19-10-1967 (Scherpenisse), 27-6-1968, 7-8 en 6-11-1969 en 13-8-1970 (Sint Maartensdijk); Mededeling M.K. de Wilde (Stavenisse).
114. *Eendrachtbode*, 5, 18 en 25-5-1967, 1, 8 en 29-6-1967, 12 en 19-10-1967, 2 en 9-11-1967
115. Het feit dat de recreatie op Tholen voor 80% zondagsrecreatie bleef (1968) had de Thoolse bevolking overigens aan zichzelf te wijten. Zij was nauwelijks bereid om logies-gelegenheid te bieden uit angst 'verkeerd vlees in de kuip te krijgen', *Eendrachtbode*, 21-11-1968.
116. Mededelingen W. van Gilst; *Notulen van de raad van Bruinisse*, 11-10-1963, 28-10-1966.
117. Kik stemde in 1967 nog tegen het laten opmaken van een recreatieplan, *Notulen van de raad van Bruinisse*, 11-10-1963, 27-11-1964, 6-5-1967 (jachthaven), 14-9-1967, 25-10-1968 en 13-2-1969 (jachthaven).
118. *Notulen van de raad van Meliskerke*, 17-5 en 25-6-1962
119. *Eendrachtbode*, 20-5 en 2-9-1965
120. vergelijk hoofdstuk acht; *Eendrachtbode*, 2-12-1965, 2-4 en 30-6-1966.
121. Recentelijk schreef Q.J. Munters over Tholen en Sint-Philipsland: "...dat de ingrepen van buitenaf in het maatschappelijk leven gedurende de laatste decennia er ongekend talrijk waren. Ik denk niet dat er in ons land nog veel andere plattelandsgebieden voorkomen, waarvan dit in dezelfde mate gezegd kan worden.", Munters, 'Rationaliteit', 164.
122. vgl. C.D. Saal, 'Bijdrage tot de sociologie van de zondagsviering op het Nederlandse platteland', in: *Sociologisch Bulletin*, 3 (1949), 1-20
123. Munters, 'Rationaliteit', 166
124. *Studies in Holland flood disaster*, III, 11
125. Munters, 'Rationaliteit', 166
126. Munters, 'Rationaliteit', 166
127. Breek en Louwerse, 11